

19 OCAK 1988

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

I

Neşir Heyeti — Editorial Board
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

I

İSTANBUL - 1980

BALKANLAR'DAN ANADOLU'YA YÖNELİK GÖÇLER (1878-1890)

Faruk Kocacık

Bütün göç olayları çeşitli ülkelerde, farklı zaman ve biçimlerde ortaya çıkmışlardır. Bu farklılığı yaratan en önemli etkenler ise, göç eden kitlenin ayrıldığı ve yerleştiği ülkelerin içinde bulunduğu kendine özgü koşullardır.

XIX. yüzyılda çeşitli nedenlerle Balkanlar'dan, Kırım'dan, Kafkasya'dan, Türkistan'dan ve diğer Türk ülkelerinden Osmanlı İmparatorluğu'na büyük göç hareketleri olmuştur. Bunlar da Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış döneminde alınan her türlü önleme karşın devlete içinden kolay çıkılamayan sorunlar yaratmıştır. Aşağıda 24 Nisan 1877'de başlayan Osmanlı-Rus harbi ile birlikte gelişen göçlerin nedenleri, ortaya çıkan sorunlar ve bunlara karşı devletin almaya çalıştığı önlemler ve nihayet bütün bu içe (Anadolu'ya) yönelik göçlerin İmparatorluk üzerindeki çeşitli etkileri ele alınmak istenmektedir.

1. Göçlerin nedenleri :

Bunlar iç ve dış etkenler olarak iki grupta toplanabilir.

A. İç etkenlerle başlayan göçler:

Bu gruba giren göçler, Rus ilerlemeleri ve istilası tehlikesinde olan yerlerin boşaltılması sırasında yerel yöneticilerin yerli halkı çekilmeye zorlaması sonucu başlayan göçlerdir.

Osmanlı-Rus savaşının başlaması ile birlikte Rusya'nın Tuna deltasından Dobruca'ya saldırma tehlikesi karşısında, Köstence demiryolu hattına kadar bu bölgedeki islâm ve hıristiyan halkın, hayvanları ve taşınabilir eşyaları, giyecekleriyle beraber köy ve kasabalarını boşaltmaları emri verilmesi ile büyük ve önemli bir ticaret kenti olan Tulça ve çevresinde başlayan göç bu gruba ait örneklerden sadece birisidir¹.

¹ Tuna valisi Sadık Paşa'dan Tulça mutasarrıfı Said Paşa'ya tel. ŞİMSİR, I, 109 (Belge 1).

Tulça'da bulunan 70.000 erkek nüfusun Edirne'ye kadar göçlerinin güçlüğü ve bu göç sırasında yollarda yaratacakları kargaşalık, neden olacakları kıtlık, ayrıca diğer Balkan şehirleri üzerinde yaratacakları korku ve heyecan Tulça mutasarrıfı Said Paşa tarafından belirtilmiştir². Dobruca'yı boşaltmanın güçlüğü ile yukarıda belirtilen sakıncaları vilâyetçe de önceden düşünülmüş, fakat boşaltmanın uygun ve gerekli olduğu kanısına varılmıştır. Bu arada boşaltmanın ancak Rus ordularının Tuna'yı, alınacak önlemlere karşın geçmeyi başarması halinde mecbur kalındığı zaman gerçekleştirilmesi, bu boşalma için de halka duyurulmadan, heyecan yaratılmadan önlem alınması, tek tek göçlerin önlenmesi konusunda Tulça mutasarrıflığı uyarılmaktadır³.

Tulça mutasarrıflığının Kuzey Dobruca'yı boşaltma emrini alması üzerine dik-kati çeken diğer bir nokta da, şifreli emrin hemen yabancı konsoloslarca duyulmasıdır. Bu emri duyan yabancı konsoloslar Tulça'daki yabancıların korunması için önlem alınması konusunda İstanbul'u sıkıştırılmaya başlamışlardır⁴. Bütün bu girişimler sonucunda da Tulça'daki yabancıların korunması amacı ile, bir İngiliz gemisi Tulça'ya gelmiş, Türk gemilerinin de gönderileceği belirtilmiş, kentte güvenlik sağlanmıştır⁵. Ayrıca Bâb-ı Âli'den Tuna valisine tel çekilerek Tulça boşaltıl-ken oradaki yabancıların korunması konusunda bütün kolaylıkların gösterilmesi istenmiştir⁶.

Boşaltma emrinin halktan gizlenmek istenmesine karşın, halk durumu öğrenmiş ve göçe başlamış, asayiş bozulmuştur. Dobruca kaymakamına boşaltma sırasında halkın alabilecekleri eşyaları beraberlerine alması, alamadıklarını ve zahiri depolarını yakmaları da bildirilmiştir⁷.

Aşağı Tuna kıyısında bulunan ve yaklaşık olarak 70.000 erkek nüfuslu Tulça⁸ o devirde oldukça önemli bir ticaret merkezi idi. Burada çok sayıda yabancı da yaşamaktaydı. Çoğu ticaretle uğraşan bu yabancılar, Tulça kentinin yakılmasına karar verildiği yolunda haberler de yaymışlardı. Bunları koruyan yabancı konsolosların yukarıda da değinilen girişimleri bu yanlış anlamının da bir sonucu idi. Oysa

2 Tulça mutasarrıfı Said Paşa'dan Tuna vilâyetine şifreli tel. ŞİMŞİR, I, 110 (Belge 2).

3 Tuna vilâyetinden Tulça mutasarrıfı Said Paşa'ya şifreli tel. ŞİMŞİR, I, 111 (Belge 3).

4 ŞİMŞİR, I, 113-115 (Belgeler 5, 6, 7).

5 İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Layard'tan Dışişleri Bakanı Derby'ye yazı. ŞİMŞİR, I, 113 (Belge 6).

6 İngiltere'nin İstanbul elçisi Layard'tan Dışişleri Bakanı Derby'ye tel. ŞİMŞİR, I, 114 (Belge 7).

7 ŞİMŞİR, I, 111-115 (Belge 3, 8).

8 ŞİMŞİR, I, 110 (Belge 2). O devirde nüfus verileri yalnız erkek nüfusu içermektedir. Bu nedenle yer yer sözü edilen kent nüfusları sadece erkek nüfusu kapsamaktadır.

verilen emirde kent ve köyleri yakma fikri yoktu, sadece halk birlikte götüremeyeceği mallarını yakacaktı⁹.

Yerli halkın ve Tulça'daki yabancıların yatıştırılması için bir çok girişimlerde bulunulmuş, fakat yine de bir kısım göçler önlenememiştir¹⁰.

Ruslar Tuna'yı geçtikten sonra Maçın'e saldırmış, sonra da Kuzey Dobruca'ya yönelmiştir. Bu ilerlemeler sonucunda da yerli islâm halkı Mecidiye'ye ve Var-na'ya doğru hükümet örgütü ile birlikte çekilmiştir¹¹.

B. Dış etkenlerle başlayan göçler:

Bu grup iki kısımda incelenebilir;

1. Rus ileri hareketinin neden olduğu göçler;

Harbin başlangıcında, Haziran 1877'de Tuna nehrini geçen Ruslar üç kola ayrılmış, bunlardan biri Tuna üzerindeki Ruscuk kasabası üzerine yürümüştür. Bu kentin şiddetli top ateşine tutulması sonucu, 25.000 kişiden oluşan halkının çoğu yakın kaza ve köylere sığınmıştır¹². Daha sonraki günlerde de Ruslar Ruscuk'u bombardımana devam etmişler, kasabada halkın göç etmesi yanında, İtalyan ve Rus konsoloslukları dışında sağlam bina kalmamıştır¹³. Temmuz başlarında kentteki hastahaneler bile yerle bir edilmişlerdir. Bütün bunların yanı sıra katliâmlar, yağmalar da başlamıştır. Hasat için kalmış olan yaşlı müslümanlar öldürülmüş, çiftlikler yağmalanmıştır¹⁴. Böylece Ruslar, Tuna ilinin merkezi Ruscuk'u yakıp yıkmak, yabancı konsolosları kaçırmak, dolaylı olarak Türklere dehşet saçarak onları göçe zorlamak amaçlarını gerçekleştirmişlerdir¹⁵.

Rus ordusunun ilerlemesi üzerine gerideki bölgelere kaçan Ruscuk halkının, bu ilerlemelerinin devamı halinde daha da gerilere çekilmeleri doğaldı¹⁶. Aynı nedenle Eskicuma ve Osmanpazarı arasındaki 10.000 aile göç etmek zorunda kalmıştır. Rusların ele geçirdiği yerlerde Bulgarlar da müslüman evlerini yağmalamakta, yakmakta, geride kalanları öldürmekteydiler¹⁷. Yine Rus ilerlemeleri nedeniyle

9 ŞİMŞİR, I, 114.

10 ŞİMŞİR, I, 122-125 (Belge 10, 11, 12 ek).

11 ŞİMŞİR, I, 126-127 (Belge 13, 15).

12 Tuna vilâyetinden Mabeyn Başkâtipliğine tel. ŞİMŞİR, I, 126 (Belge 14).

13 Şumnu'da Simons'tan Londra'da Reuter ajansına tel. ŞİMŞİR, I, 128 (Belge 16).

14 Şumnu'da Jacquet'dan Paris'te *Journal des Débats*'ya tel. ŞİMŞİR, I, 128 (Belge 17).

15 ŞİMŞİR, I, 129 notu.

16 Tuna vilâyetinden Sadarete tel. ŞİMŞİR, I, 129 (Belge 18).

17 Osmanpazarı'nda Jacquet'dan Paris'te *Journal des Débats*'ya tel. ŞİMŞİR, I, 131 (Belge 22).

Türkler Tırnova'yı boşaltmış, halk Osmanpazarı yollarına dökülmüştür¹⁸.

Rus ilerlemeleri devam ettikçe yukarıda belirtilen türde göçler de süregelmiştir. Rus orduları Eskizağra, Yenizağra ve Kızanlık'a gelince, buradaki halk da Edirne'ye göç etmeye başlamıştır. Bu sırada daha geride bulunan Filibe'de henüz göç yoktur¹⁹. Fakat Ruslar Kızanlık'ı zapt edince, Filibe halkı da göçe kalkışmıştır. 1000 kadar kadın erkek, çoluk çocuk istasyona yığılmıştır²⁰.

Rus ordusunun üçüncü kolu Eylül başlarında Lofça'yı yeniden ele geçirince kasaba halkı daha geride bulunan Orhaniye ve Plevne'ye göç etmiştir²¹.

Görüldüğü gibi Rusların ilerleyişi ile birlikte ele geçirilen yerlerdeki halk daha geri bölgelere sığınmaktadır. Yukarıda belgelerin de ortaya koyduğu gibi, Ruslar Ruscuk'u bombalayınca halk göç etmekte, Ruscuk ele geçirilince de geri bölgede buraya en yakında bulunan Eskicüma ve Osmanpazarı halkı göç etmekte, buraları da ele geçirilince bunların gerisinde bulunan Tırnova halkı göç etmektedir. Bu göçler Rus ilerlemesi doğrultusunda geri bölgelere doğru zincirleme olarak devam etmektedir.

2. Yerli hristiyan halkın zorlaması ile başlayan göçler:

Bu göçler de Rus ordusu ele geçirdiği yerlerdeki müslüman halkı göç ettirmek için başvurduğu zulümlerle ortaya çıkmıştır. Örneğin Varna'ya doğru kaçan bir Türk göçmen kafilesinin Rus süvarileri tarafından kılıçtan geçirildiğini İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard'tan, Dışişleri Bakanı Derby'ye çekilen telden anlıyoruz²². Aynı şekilde Tırnova'da birçok Türk Ruslarca kurşuna dizilmişlerdir²³.

Ruslar Tuna'yı geçtikten sonra yerli Bulgar halkını da silahlandırıp Türklere karşı ayaklandırmak istemişler, bunu da kısmen başarmışlardır. Rus orduları ulaşamadıkları yerlere de Bulgar çeteleri göndermişlerdir²⁴.

Ruslarla Bulgarların Rumeli'nin müslüman halkını yok etme veya kovma isteği nedeniyle yaptıkları zulümler, Türk halkının göç ederek İstanbul'a gelmesine, çeşitli sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır²⁵.

18 Osmanpazarı'nda Barrière'den Paris'te *La République Français* gazetesine tel. ŞİMŞİR, I, 132 (Belge 24).

19 Fransa'nın Filibe Viskonsolosu Boyset'den İstanbul Maslahatgüzarı De Moüy'e yazı. ŞİMŞİR, I, 144 (Belge 41).

20 Boyset'den De Moüy'e rapor. ŞİMŞİR, I, 145, 149 (Belge 42, 46).

21 Lofça kaymakamından Sadrazama ve Harbiye Nezaretine tel. ŞİMŞİR, I, 152 (Belge 50).

22 ŞİMŞİR, I, 135 (Belge 27).

23 İstanbul'da Gay'dan Londra'da *Daily Telegraph*'a tel. ŞİMŞİR, I, 142 (Belge 38)

24 ŞİMŞİR, I, 167 notu.

25 İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard'tan Dışişleri Bakanı Derby'ye yazı. ŞİMŞİR, I, 157 (Belge 56).

Rusların Bulgarlarla birlikte yaptığı işkencelere örnekler çoktur. Bulgarlar, Rusları görünce yaptıkları zulümleri arttırmışlardır²⁶.

Rusların, silahlandıkları Bulgarlarla birlikte Rumeli'nin müslüman halkını toptan yok etmek istemeleri üzerine bu durum Fransa hükümetine Osmanlı Hariciye Nazırı tarafından da bildirilmiştir²⁷. Fakat yine de aynı zulümler devam etmiştir. Eskizağra kaymakamının bir raporu bu konuda iyi bir örnektir. Rus Generali Gurko, güvenliği sağlamak için geldiğini söylediği Eskizağra'da müslüman halka zulüm yapmış, Bulgarları kıskırtarak müslümanları yok etmelerine yol açmıştır. Yok edilenler dışında da içlerinde Yahudilerin de bulunduğu 13.000 kişi göçe zorlanmıştır²⁸.

Bulgarlar ayrıca göç eden halkın üzerine de saldırmakta, bunları yok etmek istemektedir. Örneğin, Razgrad ve Tırnova sancakları Türk göçmen kabileleri Bulgarlarca yok edilmiştir²⁹. Ayrıca kaçan bir Türk kafilesini Bulgarlar Hain Boğazı'nda yok etmişlerdir³⁰.

Bulgarların, yukarıda örnekleri verilen zulümleri yapmalarının asıl nedenlerinden biri de, göç ettirdikleri Türk köylerine Edirne, Kırklareli gibi Osmanlı Devletine ait bölgelerdeki Bulgarları getirip yerleştirmek istemeleridir. Bu konuda örnekler de vardır. Bulgarlar Varna'da onbir Türk köyü halkını yerlerinden, yurtlarından, mallarından uzaklaştırarak boşalan köylere güneyden gelen vatandaşlarını yerleştirmişlerdir. Bunun üzerine de orada bulunan bazı Türkler durumu Varna ileri gelenlerine bildirmişlerdir³¹. Burgas, Ahyolu, Yanbolu ve İslimiye taraflarında yapılan Bulgar baskı ve zulümleri de aynı amacı güdüyordu³².

Bulgarlar, yaptıkları baskı yanında, Türk halkını göçe zorlamak için etkili olan bir başka yol daha bulmuştu. Bu da askerlikle ilgiliydi. Bu konuda örnekler de vardır. Bulgar askerleri Aydos kazası köylerini asker vermeye, yoksa köylerini terke davet etmiş, Türkler Bulgar ordusunda askerlik yapmaya razı olmuş, fakat çift haçlı Bulgar kalpağı giymek istememişler³³. Bu arada Karadağ'a yeni katılan toprak-

26 Muhabir Gay'den Londra'da *Daily Telegraph* gazetesine tel. ŞİMŞİR, I, 137 (Belge 30).

27 Hariciye Nazırı Arif Paşa'dan Paris sefaretine şifreli tel. ŞİMŞİR, I, 146 (Belge 43).

28 Eskizağra kaymakamlığından Bâb-ı Âlî'ye rapor. ŞİMŞİR, I, 216. (Belge 98 eki).

29 Şumnu'da Borthwick'ten Londra'da *Morning Post* gazetesine tel. ŞİMŞİR, I, 133 (Belge 25).

30 İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard'tan Dışişleri Bakanı Derby'ye tel. ŞİMŞİR, I, 132 (Belge 23).

31 İngiltere'nin Varna Viskonsülü Brophy'den İstanbul Büyükelçisi Layard'a rapor, ŞİMŞİR, II, 272 (Belge 83).

32 İngiltere'nin Burgas Viskonsülü Brophy'den İstanbul Maslahatgüzarı Malet'ye yazı. ŞİMŞİR, II, 256 (Belge 73).

33 İngiltere'nin Varna Viskonsülü Brophy'den Sofya Başkonsolosu Palgrave'e rapor. ŞİMŞİR, II, 268 (Belge 80).

lardaki müslüman halk da askere alınmak istenmiş, askere gitmek istemeyen müslümanlar da göçe başlamıştır³⁴.

Görüldüğü gibi baskı ve zorlamalar yanında 1878'den sonraki yıllarda Rume-
li Türklerinin göç nedenlerinden biri de askerlikti. Türk-müslüman halk hıristiyan
devletlerinin ordularında askerlik yapmak ve onların üniformasını taşımak isteme-
mişlerdir. Bulgaristan Türklerinin Bulgar ordusunda askerlik yapmak istememeleri
veya askerlikten bir süre muaf tutulmaları konusunda Bulgar Prensiği'ne başvur-
muşlardır³⁵. Bulgaristan Türklerinin bir süre askerlikten muaf tutulmaları için Os-
manlı hükümetinin Rusya ve Bulgaristan'a yaptığı başvurular da vardır³⁶. Bütün
bu girişimlere karşın Bulgaristan Türkleri askerlikten muaf tutulmamışlardır³⁷.
Rusların Kırım'da izledikleri politika sonucu yapılan göçler de bu kategoride ince-
lenmelidir. Ruslar Kırım'da ele geçirilen yerlerdeki halkı sıkıştırarak yurtlarından
çıkarılmalarını ve Rus halkının oralara göçürülmesini istemiştir³⁸. Rus beyleri ve
memurları, ele geçirdikleri arazi içinde kalan topluluk ve toprakların kendi mülk-
leri olduğunu ileri sürmeleri ve burada çalışanların hizmet günlerini ve vergilerini
arttırmalarını istemeleri³⁹, Kırım Türklerinin göçünde bir etken olmuştur. Kırım'da
da Rus ordusunda askerlik yapmamak için göç edenler vardı⁴⁰.

C. Göç nedenlerinin değerlendirilmesi:

Osmanlı-Rus savaşı ile birlikte başlayan göçleri, Rus ilerlemeleri ile birlikte
ele alıp iki ana kategoride toplamış bulunuyoruz. Bu iki ana kategoride belirtilen
nedenler, belgelerden verilen örneklerde de görüldüğü gibi siyasaldır.

Rusların izlediği politika, Panslavist politikaydı. Bu politikanın sonucu
olarak Balkan Devletlerinde hem Rusya'nın yardım edeceği güvencesi, hem Fransız
devriminin yarattığı fikirlerin etkisi, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezî
yönetim örgütünün zayıflaması sonucu birçok ayaklanmalar çıkmış, bu ayaklan-
maların temelinde ise, bağımsızlıklarını elde etme ve koruma amacı yer almıştır.
İşte bu amacı gerçekleştirmek için önce homojen bir toplum haline gelmek gereğine
inanarak Balkan Devletleri, izledikleri politikalar sonucu Balkan yarımadasındaki
Türkleri göçe yöneltmişlerdir; Bulgaristan, Rusya ile birlikte yukarıda belgelerle
anlatılan baskı, zulüm ile katliamla, Romanya ve Yugoslavya toprak yasası ve ben-
zeri yasalarla, Yunanistan ise hem baskı ve zulüm, hem de çeşitli güçlükler çıkararak
topraklarındaki Türk halkının göç etmesine yol açmışlardır.

34 ŞİMŞİR, II, 190, 191, (Belge 45, 45 eki).

35 ŞİMŞİR, II, 417-472 (Belge 176, 184, 195, 202).

36 ŞİMŞİR, II, 547-577 (Blge 232, 245, 248).

37 ŞİMŞİR, II, 232 notu.

38 GÖZAYDIN, 69.

39 PİNŞON, *Russian*, 50.

40 GÖZAYDIN, 89.

Bağımsızlıklarını kazanmak ve güçlenmek amacı ile izlenen farklı emperyalist politikaların belirmesinde ekonomik çıkarlar ve dinî isteklerin de katkıları önemlidir.

Aslında göçlerin ortaya çıkmasında önemli bir etken olan dinî nedenler, izlenen politikaların bir uygulamasından başka bir şey değildi. Anadolu'ya yönelik göçlerde de hıristiyan toplumların birliklerini korumak, güçlenmek için müslüman Türklerden ayrılmak istemeleri bu tür bir uygulamadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi yönetimindeki yabancı topluluklara tanıdığı dinî özgürlüğü, bu toplumlar kendi ülkelerindeki müslümanlara tanımamışlardır. Bunun yerine müslümanlardan arınmayı istemişlerdir.

İzlenen farklı emperyalist politikaların belirmesinde katkısı olan ekonomik çıkarlar, özellikle göçlerin başlangıç noktasında bulunan ülkeler açısından önem taşır. Balkan ülkeleri homojen bir toplum için önce kendi topraklarındaki yabancıların ellerinde bulunan toprakları, mal ve mülkleri ele geçirmek istemiştir. Bu ülkeler her ne kadar göçlerle işgücü, üretici unsur kaybediyorlarsa da buna karşılık göç eden halkın mal ve mülkleri ele geçirmeyi daha kazançlı bulmuşlardır. Balkan yarımadasında çoğu toprak sahibi olan Türklerin ellerinden toprakları, malları ya terk edildiği için ücretsiz, ya da düşük ücretlerle yerliler tarafından ele geçirilmiştir.

Kısacası, 1878-1900 yılları arasında Anadolu'ya yönelik göçler, siyasal nedenlerle ortaya çıkmıştır. Bu siyasal nedenlerin kökeninde de ulaşılmak istenen siyasal hedeflerin uygulamaları olarak ikinci planda ekonomik çıkarlar ve dinî uygulamalar yer almıştır.

II. Göçlerin başlaması, sürekli yerleşme öncesi yardımlar, sorunlar:

Önceki bölümde yer alan nedenlerden ötürü başlayan göçler hızla gelişmiş ve Anadolu'ya doğru büyük bir akın olmuştur. Bu sırada çok sayıda göçmen trenlerle veya gemilerle İstanbul'a veya Anadolu'nun belli birkaç limanına gelmişler, sonra da iç kesimlere taşınmışlardır. Bu bölümde Osmanlı-Rus savaşı ile başlayan göçlerin hangi ulaşım araçları kullanılarak yapıldığı, sonra da nerelerde toplandığı ve bu aşamalarda göçmenlerce ne gibi sorunlarla karşılaştığı yer almaktadır.

A. Ulaşım yardımları ve karşılaşılan güçlükler:

On-dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda belli başlı kitle ulaşım araçları tren ve vapurdu. Demiryolu yapımına hemen Kırım savaşı (1853-56) sonrasında başlanmış, ilk olarak bir ingiliz şirketi tarafından İzmir-Aydın hattının yapımı tamamlanmıştır. İmparatorluğun Rumeli kesiminde de yabancı şirketlere de-

miryolu yaptırılıyordu. 1871'de İstanbul-Bağdad demiryolunun yapımına da başlandı ve bu hat hızla Konya'ya kadar tamamlandı. 1901-1908 yılları arasında da Hicaz demiryolu tamamlandı⁴¹. Böylece demiryollarının uzunluğu 1888'de 2500 km.ye, İkinci Meşrutiyet (1908) başlarında da 5883 km.ye çıkmıştı⁴².

Denizyolu taşımacılığı da Avrupa'lı şirketlerle, Tanzimat devrinde kurulmaya başlayan bazı Osmanlı şirketleri elindeydi. Abdülaziz (1861-1876) tarafından kurulan ve sadece geziler için kullanılan gemilerden oluşan İdare-i Mahsûsa örgütü, II. Abdülhamit (1876-1909) tarafından özel bir Osmanlı şirketine dönüştürülmüştü. Bu şirket Bahriye Nezareti'nin denetiminde idi, yabancı sermaye ile de ortaklı. Yüzyılın sonlarında Mısır'a ve İmparatorluğun diğer kesimlerine işleyen doksan beş gemi vardı. Özel Osmanlı şirketlerinden biri de Şirket-i Hayriye adını taşıyordu⁴³. Bu şirketin gemileri Boğaziçi iskeleleri arasında, İstanbul-Marmara, İstanbul-Karadeniz ve İstanbul-Akdeniz hatlarında çalışmaktaydı⁴⁴.

1. Denizyolu ile yapılan göçler:

Balkan yarımadasında çeşitli baskılara dayanamayarak göçe yönelen halk, deniz ulaşım araçlarından yararlanmak istemiş, fakat eldeki gemiler çok sayıda göçmeni Anadolu'ya taşımaya yetmediğinden Osmanlı hükümeti İngiltere, Fransa ve Avusturya'dan, hatta Rusya ve Mısır'dan gemi kiralayarak göçmenleri taşımalarını istemiştir. Daha önce de Kuzey'den ve Doğu'dan gelenler hep gemilerle taşınmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin hem kendi gemilerini, hem de yabancı şirketlerin gemilerini göçmenlerin taşınması işleminde kullandığını çeşitli belgelerde görmekteyiz.

41 EARLE, 40, 47.

42 SHAW-KURAL, 227.

43 Şirket-i Hayriye'nin kurulmasında devrin iki ünlü devlet adamı Cevdet Paşa ile Fuat Efendi (sonra Paşa)'nin büyük rolü vardır. Bu iki aydın adam Bursa'da kaplıcalarda tedavi gördükleri sırada (1850) Avrupa'da anonim şirketlerin ekonomik alanda büyük etkinlikleri olduğunu, fakat Osmanlı ülkesinde bu tür şirketlere henüz rağbet edilmediğini düşünmüşler, bunun bir örneğini oluşturmak ve Boğaziçi'nde oturan halkın İstanbul'a gidip-gelişini kolaylaştırmak için bir vapur şirketi kurulmasına karar vermişler, böyle bir şirkete ilişkin bir yönetmelik tasarısı hazırlamışlardır. İstanbul'a dönüşlerinde de bir komisyon kurularak şirket gerçekleştirilmiş, ismi de Şirket-i Hayriye olmuştur. (bk. Cevdet, I, 13, 20-21 ve II, 45). İlk Şirket-i Hayriye vapurlarından ikisine Fuad Paşa ve Cevdet Paşa adlarının verilmesi de bu nedendir. (O. KÖPRÜLÜ, *Fuat Paşa, IA*, 647) 1850'de kurulan bu vapur şirketi 19 Haziran 1944 de ortaklarının onayı ile Ulaştırma Bakanlığına devrolmuştur. (SERTOĞLU, 305).

44 SHAW-KURAL, 228. Bu eserde 1895'te 3.047 si buharlı 50.000, 1905 te 4.756 sı buharlı 68.769 teknenin Osmanlı bayrağını taşıdığı yazılmakta ise de, rakamlarda hata olduğu ortadadır.

Bu yolda çıkan güçlüklerin çözümlenmesinde padişahın da büyük katkısı olmuştur. Örneğin, Şirket-i Hayriye idaresinin göçmenlerin çeşitli yerlere taşınması sırasında zorluk çıkarması üzerine, II. Abdülhamit emir vererek her türlü kolaylığın gösterilmesini istemiştir⁴⁵.

Şirket-i Hayriye gibi Tersâne-i Âmire⁴⁶ ve İdare-i Mahsûsa'ya⁴⁷ ait gemilerle de göçmen taşınmaktaydı. Bahriye Nezareti'ne verilen emir gereği, Tersane gemileri özellikle İstanbul'dan Anadolu'nun diğer kesimlerine göçmenlerin taşınmasında kullanılmaktadır. Bu sırada Göçmen Komisyonu tarafından yalnız taşıma ücretleri değil, yolcuların yiyecek giderleri de karşılanmaktadır. Bu nedenle göçmenlere yolculuklarını ücretsiz yapabilmeleri için birer belge (ilmuhaber) verilmiştir. Bütün bu iyi niyete karşın, bazı göçmenlerden ellerinde belge bulunduğu halde, yine de taşıma ücreti istenmiş, yapılan şikâyetler üzerine durumları incelenerek haksızlıklar giderilmeye çalışılmıştır⁴⁸.

Osmanlı hükümetinin gemi kiraladığı yabancı şirketlerden önde gelenleri İngiliz Lloyd⁴⁹, Fransız Messageries Maritimes ve Fraissinet⁵⁰ şirketleriydi. Bir belgede İngiliz şirketi gemileri ile Burgas'a ve İstanbul'a göçmen getirildiği örneği yer almaktadır⁵¹. Kiralanan gemilerden üç tanesi de İstanbul'dan gönderilmiş, Burgas, Ahyolu ve Misivri kazaları halkının bu gemilerle taşınacağı belirtilmiştir⁵². Zaman zaman Yunan gemilerinden de göçmen taşıma işlerinde faydalanılmıştır⁵³.

Yabancı şirket gemilerinden sadece göçmenlerin belli merkezlerden İstanbul'a veya Suriye kıyılarında Lazkiye, Beyrut gibi uzak limanlara taşınmasında değil, toplanma merkezlerinden Anadolu'ya taşınmalarında da yararlanılmıştır⁵⁴. Os-

45 Dahiliye - 71267.

46 UZUNÇARŞILI, *Bahriye*, 406-431; SERTOĞLU, 312.

47 NURİ, 29-30.

48 Dahiliye-62105; Ücretsiz taşıma için bakınız, Dahiliye-71515.

49 Şûrâ-2276'da Lloyd firması ile yapılan anlaşmadan söz edilir. Ayrıca bakınız, Dahiliye-62639.

50 Bu şirketle Osmanlı posta idaresi 1875'te bir mukavele yapmış, postaların Osmanlı gemileri ile taşınmasına karar verdikleri halde, İstanbul-Selânik-Pire hatında Osmanlı vapuru olmadığı günlerde postanın Fraissinait şirketi vapurları ile nakline izin verilmişti. Bu durumda şirket vapurları orta direğine Osmanlı posta idaresi bayrağını çekecek, postanın parasız taşınmasına karşılık Çanakkale Boğazı'ndan geceleri de geçebilecek, Osmanlı postahanelerinde de belirli bir sayıdaki telgrafı parasız çekebilecekti. (Meclis-2327).

51 Fransa'nın Burgas Viskonsolosu Le Gay'den İstanbul Büyükelçisi Fournier'ye rapor. ŞİMŞİR, II, 620 (Belge 285).

52 Layard'dan Derby'ye tel. ŞİMŞİR, I, 266 (Belge 135).

53 Dahiliye-71515.

54 İngiltere'nin Dede-ağaç Viskonsolosu Willshire'dan İstanbul Büyükelçisi Layard'a yazı. ŞİMŞİR, I, 305 (Belge 165). Dahiliye-71515.

manlı hükümetinin isteği üzerine, İstanbul'dan Mersin'e⁵⁵ ve Antalya'ya⁵⁶ bazı göçmen kabileleri Fransız Messageries Maritimes şirketi vapurları tarafından götürülmüşlerdir. Osmanlı idaresinin Fransız şirketinden göçmenleri yarı ücretle taşıması konusunda aracılık da yaptığı, ricalarda bulunduğu yine aynı belgelerde yer almaktadır.

Göçmenlerin gemilerle taşınması sırasında kazalar da olmuştur. Bunun örneği de vardır, bir Avusturya gemisi olan «Sphinx» 3.000 Kafkas göçmeni ile Kavala'dan ayrıldıktan sonra kazaya uğrar, kırk göçmenin ölümüne yol açan bu olay sırasında gemide çıkan yangında 500 kadar göçmen de yaralanır⁵⁷. Gemilere binış yerlerinde, aşırı kalabalık nedeniyle yaralanmalar da olmuştur. Dede-ağaç'ta bu tür bir kazada yaralanan göçmenlerin Çanakkale'ye nakledilmeleri için, Gelibolu'dan adı geçen limana iki Mısır vapuru gönderilmesine ilişkin 30 Ocak 1878 tarihli bir belge bunun iyi bir örneğidir⁵⁸.

Rumeli'de başlıca toplanma merkezleri Tuna üzerindeki Vidin, Tulça, Kalas, Karadeniz'in batı sahillerinde Köstence, Varna, Burgas, Ahyolu, Batı Trakya'da Dede-ağaç, Karaağaç, Kavala ve Selânik gibi liman şehirleriydi. Çeşitli baskı ve zulümden kaçanlar yaya olarak veya bulabildikleri çeşitli araçlarla buralara yığılıyordu⁵⁹.

Vidin'den hareket eden nehir gemileri Tuna nehri deltasında bulunan Kalas'a kadar geliyordu. Belgrad ve Kalas arasında çalışan yabancı şirketlere bağlı gemiler bunların yararlanabildikleri araçlardı⁶⁰. Kalas ile İstanbul arasında posta vapurları işliyordu⁶¹.

Burgas limanından da bazen İstanbul'a bazen de Çanakkale ve Lapseki'ye göçmen taşınmaktaydı⁶². Bunlar arasında hıristiyanlar da vardı⁶³ Burgas'a yoksul

55 Fransa'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Fournier'den Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya tel, ŞİMŞİR, II, 401 (Belge 116).

56 ŞİMŞİR, II, 390 (Belge 160).

57 Gemi kaptanının raporu için bk. ŞİMŞİR, I, 389 (Belge 12ek).

58 ŞİMŞİR, I, 311 (Belge 172).

59 Gerek iskelelere, gerekse istasyonlara gitmek için çırpınan göçmenlere sağlanan arabaların önce zenginler tarafından paylaşıldığı da oluyordu, bk. ŞİMŞİR, I, 241 (Belge 115).

60 Meclis-5257.

61 Şûrâ-2514.

62 İngiltere'nin Çanakkale Viskonsolosu Maling'ten İstanbul Büyükelçisi Layard'a yazı. ŞİMŞİR, II, 307 (Belge 167).

63 Burgas'tan Çanakkale'ye gelen Mecidiye adlı Türk vapurundaki 3000 yolcudan 600 kadarı hıristiyandı ve bunlar 400 müslüman göçmenle birlikte Lapseki'ye indirilmişlerdi (22 Ocak 1878'de). Yine Dede-ağaç'tan gelen bir Fransız vapurunun yolcuları göçmenler, müslümanlar ve musevilerdi. ŞİMŞİR, II, 307 (Belge 167).

göçmenlerin gemi ile getirildiği de oluyordu⁶⁴. Böylece bu liman şehri hem göçmen ihraç eden, hem de aralımlı olarak başka yerlerden tekrar nakledilmek üzere göçmen gelen bir merkezdi.

Varna ile İstanbul arasında da vapur işliyordu⁶⁵. 31 Ocak 1878'de Varna'da 8.000 kişinin açlıktan ölmek üzere bulunduğunu belirten İngiltere'nin Varna Konsolosu Reade'in İstanbul'daki Büyükelçi Layard'a gönderdiği bir rapor⁶⁶ ile aynı tarihte bu şehirde 30.000 göçmenin toplandığını öğrendiğimiz bir başka belge⁶⁷ iskelelerde karşılaşılan güçlükleri ortaya koyar niteliktedir. Bu zorlukların bir başka kanıtı da son altı ay içinde Burgas'ta Anadolu'ya geçmek için bekleyen 12000 göçmendenden 3.000'nin öldüğünü bildiren 24 Mayıs 1878 tarihli bir başka belgedir⁶⁸.

Batı Trakya'da göçmenlerin doluştuğu yerlerden biri olan Dede-ağaç'ta 24 Ocak 1878 tarihinde 16.000 göçmen toplanmıştı. Bunlardan 1500'ü bir Fransız, diğer bir kısmı üç İngiliz gemisi ile başka yerlere taşınmak üzereydiler, ayrıca vapur bekleyenler de vardı⁶⁹. Buraya devamlı yeni göçmen geldiğinden, biriken halk miktarı azalmıyordu. Başka yerlere taşınan göçmenler genellikle İstanbul'a, Çanakkale'ye veya İzmir'e çıkartılmışlardır. Örnek olarak 24 Ocak 1878 tarihli bir beedenlg 1500 ve 400 kişilik iki grubun Dede-ağaç'tan İstanbul'a geldiği anlaşılmaktadır⁷⁰. Diğer bir belgede de Dede-ağaç'tan İzmir'e aynı tarihlerde 19.150 göçmen götürüldüğü ve şehirde tıkanıklık olduğu belirtilir⁷¹. Dede-ağaç'ta da diğer iskelelerde olduğu gibi yaralananlar, hastalananlar çoktur. Hatta yaralı ve hastalar için yine bir toplanma iskelesi olan Kara-ağaç'tan, doğusundaki Dede-ağaç'a vapur gönderilmesi⁷², Kara-ağaç ve çevresinde toplanan göçmenlerin taşınması için emirler verilmiştir⁷³. Yollanan gemilerin yetmemesi üzerine de daha fazla vapur gönderilmesi istenmiştir⁷⁴.

Selânik'te ve Batı Trakya şehirlerinde çok sayıda göçmen bulunuyordu. 1878

64 Fransa'nın Burgas Viskonsolosu Le Gay'den İstanbul Elçisi Fournier'e tel. ŞİMŞİR, II, 620 (Belge 285).

65 ŞİMŞİR, I, 584 (Belge 352).

66 ŞİMŞİR, I, 313 (Belge 175).

67 Layard'tan Derby'ye rapor. ŞİMŞİR, I, 335 (Belge 194).

68 ŞİMŞİR, I, 474 (Belge 285).

69 Willshire'dan Layard'a yazı. ŞİMŞİR, I, 305 (Belge 165).

70 Maling'ten Layard'a yazı. ŞİMŞİR, I, 307 (Belge 167).

71 İngiltere'nin İzmir Konsolosu Reade'den İstanbul'da Layard'a rapor. ŞİMŞİR, I, 320 (Belge 183).

72 Divan-ı Hümâyûn Başkâtipliğinden Kara-ağaç'ta Süleyman Paşa'ya tel, ŞİMŞİR, I, 309 (Belge 169).

73 Kara-ağaç'ta Süleyman Paşa'dan Gümülcine'de Safvet ve İskeçe'de Ali Paşalara tel. ŞİMŞİR, I, 309 (Belge 168).

74 ŞİMŞİR, I, 316 (Belge 176, 177).

Şubat ayı başlarında yalnız Drama'da 10.000, Drama-Serez-Kavala üçgeninde 20-25.000 göçmen vardı. Aslında halk tüm iskelelerle, onların gerisindeki kesimleri doldurmuştur⁷⁵.

Çeşitli baskılar yüzünden Romanya'dan⁷⁶, Bulgaristan'dan ve Sırbistan'dan kaçarak yukarıda belirtilen toplanma merkezlerine doluşan halkın karşılaştığı sorunlar yanında, Osmanlı hükümeti de birçok sorun ile karşı karşıya kalmıştı. Bu nedenle de hiç olmazsa, Rumeli'den İstanbul'a göç akınıını durdurmak istemiş⁷⁷, yabancı gemilerin izinsiz olarak göçmen taşımalarını engellemeye çalışmış, evvelce Anadolu'ya gönderilmiş olan göçmenlerin de tekrar İstanbul'a dönmelerini yasaklamaya gayret etmiştir⁷⁸. Çanakkale⁷⁹, Samsun⁸⁰ ve İzmir⁸¹ limanlarının göçmen kabulüne engel olunmamıştır.

2. Demiryolu ile yapılan göçler:

Rus ilerleyişi karşısında korkuya kapılan Rumeli'deki Türk halkı yığınlar halinde istasyonlara hücum etmişler, tıklım tıklım dolu trenlerle Edirne, Selânik ve İstanbul taraflarına doğru akmışlardı. Bu arada Filibe ve Tatarpazarcık'ta panik çıktı, bu kentlerde de yığılmalar oldu⁸².

Tuna ilinin batı kısımlarından Plevne, Lofça, Orhaniye, Sofya gibi yerlerden gelen Türk göçmen sellerinin ilk önemli durağı Tatarpazarcıktı. Bu kasaba Filibe ve Edirne gibi göç yolu üzerinde önemli transit merkezlerinden biriydi. O tarihte İstanbul demiryolu Bulgaristan'da ancak Tatarpazarcık'a kadar uzanıyordu. Göçmen kitleleri Tatarpazarcık'a kadar arabalarla veya yaya olarak geliyor, oradan öteye İstanbul'a doğru trenle yollarına devam etmek istiyorlardı.

Buraya ilk göçmen akını Tuna ilinin batı kısımlarında Rus ilerlemesi ile 1877 sonbaharında başlamıştır. Plevne'nin düşmesi (11 Aralık 1877) üzerine Tatarpazarcık baştan başa göçmenlerin istilâsına uğradı, demiryolu istasyonuna binlerce kadın çoluk çocuk yığıldı. Trenlerde yer bulamayanlardan kendilerini raylar üzerine, trenlerin önüne atarak intihara kalkışanlar da vardı⁸³. Hatta yaralı asker ve asker

75 Fransa'nın Selânik Konsolosu Mallet'den Dışişleri Bakanı Waddington'a yazı. ŞİMŞİR, I, 333 (Belge 193). Dobruca Türklerinin Tulça ve Köstence iskelelerinden Anadolu'ya taşınmaları konusunda bk. ÜLKÜSAL, *Türkler*, 106.

76 Hariciye Nazırı Vekili Sava Paşa'dan Avvsturya Lloyd şirketi temsilcisine yazı. ŞİMŞİR, I, 584 (Belge 352).

77 Şûrâ-2514; Şûrâ-1699; Meclis-2956; Meclis-5257.

78 Meclis-2956; ŞİMŞİR, I, 169 (Belge 65).

79 ŞİMŞİR, I, 307 (Belge 167); Dahiliye-94358.

80 ŞİMŞİR, I, 628 (Belge 378).

81 ŞİMŞİR, I, 320 (Belge 183).

82 Layard'tan Derby'ye rapor. ŞİMŞİR, I, 273 (Belge 144).

83 ŞİMŞİR, I, 231-290 (Belgeler 106, 114, 117, 121, 129).

gereç getirmek üzere görevlendirilen Miralay Cevdet Bey Edirne'den Tatarpazarcık'a tren getirdiği sırada ,göçmenler trenleri ele geçirdiler ve hükümet bunların İstanbul'a getirilmeleri emrini vermek zorunda kaldı⁸⁴. Tatarpazarcık'a yollanan trenler bazen Mustafa Paşa (bugünkü Sivilingrad), Harmanlı ve Kavacık gibi ara istasyonlarda göçmenlerle doluyor, bazen de yarı yolda çevriliyordu⁸⁵.

Filibe de göçmenlerin akın akın gelip toplandığı diğer bir istasyondur. 12 Ocak 1878 tarihli bir belgeden bu istasyonda kadın ve çocuk 15.000 kadar göçmenin iki gündür tren bekledikleri öğrenilmektedir⁸⁶. Bu yoğun göçmen akını karşısında Osmanlı hükümeti Filibe'deki göçmenler için Edirne'ye iki tren göndermiş, ayrıca İstanbul çevresinde işleyen trenler bile tüm vagonları ile birlikte Filibe'ye yollanmıştır⁸⁷. Filibe'de ve genel olarak Doğu Rumeli'de göçe koyulan halkın, Osmanlı hükümetinin bütün girişimlerine karşın, yine de zor koşullar içinde olduklarına ilişkin birçok örnekler vardır⁸⁸.

Belgelerden anlaşıldığı gibi, Tatarpazarcık'tan ve Filibe'den trenlerle gelen göçmenler Edirne'de toplanmaktaydılar⁸⁹, daha sonra da İstanbul'a hareket ediliyordu.

Gerek gemilerle, gerek trenlerle taşınan göçmenler önce kendi buldukları yerlere en yakın olan iskele veya istasyonlara yönelmişler, daha sonra da bu araçlarla yine belli merkezlerde toplanmışlardır. Göçmenler çoğu kez bulabildikleri ilk aracı tercih etmişler, bazen birkaç araç değiştirmek zorunda kalmışlardır. Trenlerle Edirne'ye gelenler, daha sonra İstanbul'un Avrupa yakasına, oradan da küçük vapurlarla Asya tarafına geçerek en yakın yerlere yerleşmiş veya yerleştirilmişlerdir. Ayrıca, tren gibi kitle ulaşım araçlarından yararlanmayıp, karayolundan da gelenler olmuştur⁹⁰.

3. - Ulaşım giderleri:

Osmanlı hükümetinin ulaşım konusunda karşılaştığı mali sorunlar ve yaptığı harcamalar dikkate alınırca, hem göçmenlere sağlanan yardımlar daha iyi ortaya

84 ŞİMŞİR, I, 268 notu.

85 Filibe demiryolu komiseri Anastas Efendi'den Tatarpazarcık'ta Süleyman Paşa'ya tel. ŞİMŞİR, I, 262, 264.

86 ŞİMŞİR, I, 267 (Belge 137).

87 ŞİMŞİR, I, 261 notu.

88 ŞİMŞİR, I, Belgeler, 221, 371 ve eki, 372, 376, 380, 387, 390, 404, 405, 406, 412, 414, 415, 426, 427.

89 ŞİMŞİR, II, 198 (Belge 51); 246 (Belge 64).

90 ŞİMŞİR, I, 322 (Belge 185 eki).

çıkarmak, hem de karşılaşılan güçlükler, gerek göçmenler açısından, gerekse Osmanlı hükümeti açısından daha iyi anlaşılır.

«İşkân-ı Muhacirin Komisyonu»nun yönetmeliğinde yer alan 11. maddede göç edenlerin vapur, tren gibi araç giderlerinin geldikleri iller tarafından karşılanması konusu yer almaktadır⁹¹. Bu, göçmenlerin ulaşım giderlerinin devletçe ödenmesi demektir. Devlet göçmenlerin merhamet duyulması gereken kişiler oldukları için, ulaşım giderlerini yüklenmiştir⁹². Bu amaçla da adı geçen komisyon bütçesine göçmen giderleri adı altında bir miktar para verilmekteydi⁹³.

Osmanlı hükümeti Tersâne-i Amire veya İdare-i Mahsûsa vapurları ile taşıdığı göçmenlerden ücret almıyor, bu göçmenlere komisyonca birer belge (ilmuhaber) veriliyor, bu belgeyi almayanlardan normal ücret isteniyordu⁹⁴.

Göçlerin başlangıcında ulaşım ve geçici yerleşme giderlerini karşılayabileceğini düşünen devlet, tüm ulaşım giderlerini yüklenmiş, fakat bir süre sonra önceden çok miktarda göçmenin gelebileceğini dikkate almadığından, ulaşım giderlerinin yarısını göç edenlerden alma yoluna baş vurmuştur. Bu konuda 1877 senesinde ulaşım giderlerini devletin ödeyeceğinin ilişkin belgeler olmasına karşın, daha sonraki yıllarda bu giderlerin yarısının göçmenlerden alındığını belirten belgeler bulunmaktadır⁹⁵.

Bununla beraber, aynı senelerde gelen göçmenlerden yoksul olanlarının taşıma ücretinin yarısının devlet adına Maliye Nezareti'nce ödenmesi emri verildiği görülmektedir. Bu nedenle 1878 yılının olağanüstü giderleri tutarı 11.542.989 kuruşa ulaşmıştır⁹⁶.

Osmanlı hükümetinin yabancı şirketlere ödediği taşıma ücreti de bir hayli fazladır. Örneğin. İngiliz Lloyd şirketi ile yapılan anlaşmada, gemiler tonu üç buçuk liradan kiralanmıştır. Buna göre, 1877-78 (1293) senesine ait gider 59.832 Osmanlı lirasıdır⁹⁷.

Göçmenlerin taşınması amacıyla yabancı şirketlerle yapılan kira sözleşmelerinin

91 Dahiliye-61522.

92 Meclis-5257, Ek 3.

93 Meclis-5257, Ek 5.

94 Dahiliye-62105; Dahiliye-71515.

95 Dahiliye-62984.

96 Dahiliye-62984'de bu paranın ayrıntıları da belirtilmektedir. Göçmenlerin ve hayvanlarının yarı ücretle taşınması ile ortaya çıkan gider aslında 11.703.229 kuruştur. Bu tutardan Şumnu yolu ile taşınanlardan alınan yarı ücret tutarı (indirim) 83.629,5 kuruş, küçük çocuklar için şirketçe alınmayan miktar da 76.610 kuruş on para etmektedir. Böylelikle indirim toplamı 150.239,5 kuruş yukarıdaki 11.703.229 kuruştan çıkartılınca, 1293 (1877/78) Rumî senesi olağanüstü giderleri miktarı olan 11.542.989, 5 kuruş elde edilmiştir.

97 Dahiliye-62639.

de gemilerin tonu üzerinden ücret ödenmekteydi. Bazı şirketler Osmanlı devletinin isteği üzerine, göçmenleri % 50 indirimli olarak taşımışlar, fakat ücretlerinin peşin ödenmesini istemişlerdir⁹⁸.

Göçlerin biraz azalmaya başladığı 1881 senesinde iki vapur daha kiralanması gereği duyulmuş ve tonu Osmanlı yüzlük altını yüz kuruş hesabı ile Lloyd şirketinden 240 kuruşa iki gemi kiralanmıştır. Bu işlem eksiltme ile yapılmıştır. Tonu 240 kuruş hesabı ile iki geminin kira tutarı 3. 933 lira 60 kuruş tutmuş ve göçmen taşınması için bundan böyle tüm şirket temsilcileri çağırılarak eksiltme yolu ile kiralanması kararı verilmiştir⁹⁹.

Bunların dışında Osmanlı Devleti önceden tahmin etmediği bir çok gider artırıcı durumla da karşılaşmıştır. Çeşitli yerlerde taşıma sırasında kötüye kullanmaları önlemek için görevliler tutulması gerekmiştir. Göçmenlerin ücretsiz taşınmalarını sağlayan belgeler (ilmuhaber) elden ele geçerek kötüye kullanılmaması için, tutulacak bir görevliye 1500 kuruş aylık veya 50 kuruş gündelik verilmiştir¹⁰⁰. Aynı şekilde Filibe'ye iki görevli gönderilerek göçmen işlerinin daha iyi yürütülmesi istenmiş ve iki görevliye aylık 60.000 kuruş ayrılmıştır¹⁰¹. Bir göçmen yerleştirme memurunun aylığı ise, aynı tarihte 20.000 kuruştur¹⁰².

Ayrıntılı görünmesine karşın, Osmanlı Devleti'nin göçmenlerin sorunlarının çözümlenmesinde takındığı tavrı gösteren bu küçük örneklerden de anlaşılacağı gibi, ulaşım, hükümet için bir hayli ağır bir yük olmuştur. Göçmenlere elinden gelen yardımı yapmaya çalışmasına karşın, yine de göçmenler sayısız sorunla karşılaşmışlardır. Bunda da en büyük etken göçmenlerin sayılarının çok fazla olması idi.

B. Geçici yerleşme yerleri ve karşılaşılan güçlükler:

Balkan yarımadasında çeşitli yerlerden gelen göçmenlerin toplandıkları ilk olarak Edirne olmuştur. Gerçi Edirne'den önce birçok yerlerde göçmenler birikmişti, fakat bunlar hep daha iç kesimde bulunan Edirne'ye ve sonra da İstanbul'a, Çanak-kale'ye, Samsun'a, İzmir'e gidebilmeye çalışmışlardır. Edirne'ye gelen göçmenlerin bir kısmı Anadolu'ya geçebilmiştir. Bu yerleşme yerleri hakkında bilgiler şöyledir:

98 ŞİMŞİR, I, 401 (Belge 166).

99 Şûrâ-2276.

100 Dahiliye-62897.

101 Şûrâ-2285.

102 Dahiliye-63063. Osmanlı Maliyesinde Rumî sene, diğer işlemlerde Hicrî sene kullanılmaktaydı. Bu nedenle 1293 Hicrî yılı 1876 Milâdî tarihine karşılık olmakta, fakat 1293 Rumî yılı 1878 Milâdî yılını göstermektedir. Senelerdeki tutarsız gibi görünen bu tür farklar, tamamen Rumî veya Hicrî senelerin bu özelliğinden doğmaktadır.

1. *Edirne:*

Bu kent Rus ilerlemeleri ve Bulgar baskıları nedeni ile çeşitli tarihlerde dolup dolup boşalmıştır. Fransa'nın Edirne Konsolosu karafından yazılan Mayıs ve Haziran 1878 tarihli dört ve beş numaralı raporlarda, o tarihlerde Edirne'de 40.000 göçmenin bulunduğu belirtilir, ayrıca 14 Nisan 1879 tarihinde ise Edirne şehrinde yaklaşık 50.000, Edirne vilayetinde ise 140.000 göçmenin bulunduğu da belgelerde yer alır¹⁰³. Yoğun bir göçmen akınına uğrayan göçmenler sayısız sorunla karşı karşıya kalmıştır. 19 Ağustos 1877 tarihli bir başka belgede ise, Edirne içinde 10.000'den fazla göçmenin açlık ve ölüm tehlikesi içinde yardım bekledikleri bildirilmektedir¹⁰⁴.

Göçmenler ayrıca çeşitli hastalıklarla da karşı karşıya kalmıştır. Edirne'de bulunan 40-45.000 göçmenden 16.000'i tifo hastalığına yakalanmış, bunun 10.000'i (% 62'si) ölmüştür¹⁰⁵. Edirne'de göçmenlerin karşılaştıkları güçlüklerle ilişkin bir çok belge vardır¹⁰⁶. Sadece Edirne'de bulunan göçmenler değil, diğer toplanma merkezlerinden en büyüğü olan İstanbul'a yönelenler de birçok sorunla karşılaşmışlardır. Bunların başında özellikle tren ile yolculuklar sırasında istasyonlarda karşılaşılan zorluklar gelmektedir. Yalnız 12-24 Ocak 1878 tarihleri arasında Edirne'den İstanbul'a otuzbir adet tren, 1093 vagon ile 54.650 kişi taşınmıştır¹⁰⁷. Bu miktar göçmenleri taşıma sorununun o tarihlerde ne denli büyük ölçülere vardığını gösterir. Bu taşımalar sırasında ortaya çıkan kazalarda da birçok göçmen hayatını kaybetmiştir. Çorlu'da bir göçmen treninin kazaya uğraması sonucu 23 kişi ölmüş, birçok kişi yaralanmış, ayrıca yol tıkanıklığı nedeniyle Çorlu istasyonunda 20.000 kişi birikmiştir¹⁰⁸. Çorlu-Kızanlık arasında ise yolda 30.000 ölü olduğunu bildiren bir başka belge de göçmenlerin ne türlü zorluklarla karşılaşmış olduklarını göstermektedir¹⁰⁹.

103 ŞİMŞİR, I, 409 (Belge 250); ŞİMŞİR, II, 246, 247 (Belge 64) 261 (Belge 76).

104 Edirne'de M. Gay'dan Londra'da *Daily Telegraph* gazetesine tel. ŞİMŞİR, I, 190 (Belge 87).

105 Fransa'nın Edirne Konsolosu Flesch'ten Dışişleri Bakanı Waddington'a rapor. ŞİMŞİR, I, 571 (Belge 339).

106 ŞİMŞİR, I, 185, 294 (Belge 81, 157); ŞİMŞİR, II, 198 (Belge 51).

107 Göçmenlere yardım ile görevli Albay Blunt'tan Layard'a rapor ŞİMŞİR, I, 324 (Belge 185 Ek).

108 ŞİMŞİR, I, 322 (Belge 185 Ek).

109 İngiltere Büyükelçiliği Tercümanı Marinitch'ten Layard'a rapor. ŞİMŞİR, I, 342 (Belge 199 Ek).

2. Çanakkale:

Çanakkale şehri de göçmenlerin toplandığı yerlerden biriydi, Buraya iki ayri yönden göçmen gelmiştir. 20 Ocak 1878 günü Edirne'nin düşmesi ve Rusların Keşan'a doğru ilerlemeleri üzerine Trakya'dan Gelibolu'ya akın eden göçmenler yerli halkla birlikte Lapseki ve Çanakkale taraflarına geçmişlerdir. Diğer yönden Dede-ağaç ve Gümülcine taraflarına toplanan büyük göçmen yığınlarının bir kısmı Çanakkale'ye taşınmıştır¹¹⁰. Çanakkale'ye durmadan göçmen akın etmesi üzerine, bunların bir kısmı iç kesimlere gönderilmiştir¹¹¹.

3. Samsun:

Samsun'a da göçmen geldiğine ilişkin belgeler vardır. Örneğin 2 Ekim 1878 tarihinde yazılan bir belgede Samsun'a Bulgaristan'dan 17.000 göçmen geldiği, bunların 15.000'inin Merzifon, Çorum, Ankara taraflarına gönderildiği ve göçmenler arasında ölüm oranının yüksek olduğu belirtilmektedir¹¹².

4. İzmir:

Bu kent de göçmenleri toplayan bir merkez olmuştur. 4 Şubat 1878 tarihinde yazılan bir belgeye göre, Dede-ağaç'tan İzmir'e 19.150 göçmen gelmiş ve bunların bir kısmı Manisa, Aydın yörlerine gönderilmiştir¹¹³.

5. İstanbul'a geçici yerleşmeler:

Göçmenler için en önemli toplanma merkezi İstanbul olmuştur. Çeşitli yönlerden gelen göçmenlerle dolup taşan İstanbul'da özellikle 1877 sonbaharında ve kışında Bulgaristan'dan, Sırbistan'dan ve Doğu Rumeli'den gelen büyük göçmen kitleleri vardır. İstanbul'a gelenler hakkında bir fikir edinmek için, belgelerde yer alan sayılara bakmak yeterlidir, 24 Ocak 1878 tarihli bir belgede son on gün içinde yani 14-24 Ocak arasında İstanbul'a 80.000 göçmenin geldiği belirtilmektedir¹¹⁴.

110 ŞİMŞİR, I, 308 notu.

111 ŞİMŞİR, I, 305, 306 (Belge 166, 167).

112 İngiltere'nin Samsun Konsolosu Ajami Doulet'ten Trabzon Viskonsolosu Biliotti'ye yazı. ŞİMŞİR, I, 628 (Belge 378).

113 İngiltere'nin İzmir Konsolosu Reade'den Layard'a rapor. ŞİMŞİR, I, 320 (Belge 183).

114 İstanbul'da Göçmenlere Yardım Milletlerarası Komitesi'nden Dünya kamuoyuna çağrı, ŞİMŞİR, I, 303 (Belge 164).

Aynı ayın tamamında gelen göçmenlerin sayısı ise, 200.000 kadardı¹¹⁵. 28 Şubat'ta ise, Üsküdar ve Boğaziçi kıyılarında 150.00 göçmen bulunuyordu¹¹⁶. 1878 senesi Eylül ve Ekim aylarında İstanbul'daki göçmenlerin sayısı 70.000'e inmişse de, sonradan Varna ve Batum'dan gelenlerle miktar yeniden 120.000'e yükselmiştir¹¹⁷.

İstanbul'a gelen çok sayıda göçmenin karşılaştığı sorunlar daha çok barınma, sağlık ve yiyecek konularına ilişkindi.

a) *Barınmaya ilişkin sorunlar ve yardımlar:*

Çok sayıda ve akın akın İstanbul'a gelen göçmenlere geçici olarak barınak bulunması en büyük sorunlardan birisi idi. Bir kısım göçmenler Ayasofya gibi camilerde, semtlerdeki boş okullarda, büyük binalarda, hatta saraylarda, bir kısmı da boş çiftliklerde yerleştirilmekteydi¹¹⁸. Osmanlı hükümeti bu çiftliklerden uygun olanlarının köy haline getirilmesine de izin vermişti. Örneğin, İstanbul yakınlarındaki Rami çiftliğine 120 göçmen ailesi 70 ev yapmış, bunların ortada kalmalarına müsaade edilmemişti¹¹⁹. Sadece Avrupa yakasında değil, Anadolu'daki tüm boş çiftliklerin de göçmenlere ayrılması emri verilmiş, bazı yerlerde uygulamaya geçilmişti¹²⁰.

İstanbul'da kurulmuş olan İâne-i Muhacirin Komisyonu'na hükümetçe göçmenlerin kış gelmeden gerekli yerlere gönderilmesi veya yerleştirilmeleri, bunlara zorluk ve sefalet çektirilmemesi amacı ile emirler veriliyordu¹²¹. Bir kısım göçmenlere de kendi barınaklarını yine kendilerinin sağlayabilmeleri için, kira yardımıyla bulunuluyordu¹²². Bununla beraber, yine de bir kısım göçmen ancak Haydarpaşa istasyonunda¹²³, Humbarahâne kışlasında¹²⁴ ve benzeri yerlerde barınmak zorunda kaldı¹²⁵. Bütün bu sıkıntılardan kurtulmak, belki de Çırağın Sarayı olayının¹²⁶ etkisiyle, bir daha bu türden olaylara yol açmamak için, İstanbul'da geçici

115 ŞİMŞİR, I, 304 notu.

116 İngiltere'nin İstanbul Başkonsolosu Fawcett'ten Dışişleri Bakanı Derby'ye yazı, ŞİMŞİR, I, 353 (Belge 208).

117 Layard'dan Dışişleri Bakanı Salisbury'ye tel. ŞİMŞİR, I, 695 (Belge 423).

118 ŞİMŞİR, I, 695-96'da yayınlanan 423 nolu belgede bu konuda ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

119 Dahiliye-69615.

120 Meclis-3046.

121 Dahiliye-92874.

122 Dahiliye-61326.

123 KURTIŞ, 17.

124 Dahiliye-71515.

125 Şûrâ-1699; Şûrâ-2514; Meclis-2956; Dahiliye-88631.

126 Diğer bir deyimle «Çırağan vak'ası» Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerinden ve II. Abdülhamit'in yönetiminden hoşlanmayan Ali Suavi'nin bir kısım Rumeli göçmenleri

olarak yerleştirilen göçmenlerin bir an önce Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderilmesine çalışılıyordu.

b) *Sağlık sorunları ve yardımlar:*

İstanbul'da bulunan göçmenlerin karşılaştığı önemli sorunlardan birisi de sağlık ile ilgiliydi. Aşırı yığılma nedeniyle artan İstanbul halkı içinde, özellikle göçmenler arasında tifo ile tifüs gibi bulaşıcı hastalıklar ile soğukalgınlığı sonucu yakalanan akciğer hastalıkları çıkmış, göçmenler arasında ölüm adedi günde 300-500'e yükselmişti¹²⁷.

Göçmenlerin sağlık durumlarını iyileştirmek için «Göçmen Sıhhiye İşleri Şubesi»¹²⁸ mevcut hastahaneler dışında yeni hasta kabul yerleri açmak zorunda kalmıştır. Örneğin, Beylerbeyi sarayında bir bölüm hastahane olarak kullanılıyordu. Fakat hastahane olarak ayrılan bu bölümün yetersiz kalması üzerine, sarayın diğer bölümleri de boşaltılarak hastalara ayrılmıştır¹²⁹.

İstanbul'daki göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş bulunan «İlâne Komisyonu» da sağlık konusunda büyük çabalar harcıyordu. Bu komisyon hastalanan göçmenleri ya buldukları yerlerde tedavi ettiriyor veya bunlara birer belge vererek, Gureba Hastahanesinde ücretsiz tedavi edilmelerini sağlıyordu¹³⁰.

Bunların dışında İstanbul'da 22 Ocak 1878'da kurulan ve 9 Nisan 1879'a kadar çalışmalarını sürdüren Milletlerarası Yardım Komitesi 30.204 liralık yardım toplamış, bu paranın bir kısmı ile dokuz hastahane açmıştı. Bu hastahaneler İstanbul'un Gülhane Parkında ve Üsküdar, Beykoz, Kadıköy, Tophane (Belediye Hastahanesi), Pangaltı, Taksim, Çamlıca, Fenerbahçe semtlerindeydi¹³¹.

c) *Günlük yiyecek ve yakacak sorunları ve yardımlar:*

Barınma ve sağlık konuları yanısıra, göçmenlerin en çok gereksinim duydukları konu yiyecek konusuydu. İstanbul'da kurulmuş olan İlâne Komisyonu göçmenleri uygun yerlerde yerleştirmek, ev kirası vermek gibi yardımların dışında göçmenlere iki kuruş gündelik de veriliyordu¹³². Örnek olarak, Tolçî'den gelen göçmenlere gün-

ile Çırağan Sarayı'nı basarak, II. Abdülhamit'i tahttan indirip, yerine yine V. Murat'ı geçirmeye girişimi olayıdır, 20 Mayıs 1878 tarihinde cereyan eden ve göçmenlerin de hoşnutsuzluğundan yararlanılarak düzenlenen bu olay ve ayrıntıları için bk. UZUNÇARŞILI, Çırağan, 71-118.

127 ŞİMŞİR, I, 406 (Belge 249 Ek).

128 EREN, *Göç*, 96.

129 Dahiliye-61649.

130 Dahiliye-61326.

131 ŞİMŞİR, II, 221-227 (Belge 53 Ekleri).

132 Dahiliye-61326.

de iki, az nüfuslu ailelere ayda otuz, kalabalık ailelere ayda kırk kuruş ev kirası yardımı yapılmıştır¹³³. Fakat yapılan yardımlar hep düzenli bir biçimde devam edememiştir. Örneğin, bir kısım göçmenlere günde yirmi para, (yarım kuruş) gündelik verilmiş, fakat bu yardım, yine önceden düşünülenin üstünde göçmen gelmesi ve birçok gider arttırıcı harcamanın ortaya çıkması nedeniyle uzun süre devam edememiştir. Bu yüzden 1878 senesi içinde göçmenlerin alacakları, yirmişer paradan üç milyon kuruşu bulmuş, devlet, ise malî darlık nedeniyle sadece 300.000 kuruş verebilmiştir. Göçmenler ise kendilerine ücretsiz ekmeğe alabilmeleri için verilen karneleri, fırıncılara kırkar para karşılığı satmışlardır¹³⁴.

Yapılan yardımlar arasında yakacak için para verilmesi de epeyce gidere yol açmıştır. 1878 senesinde İstanbul'da bulunan bir kısım göçmene (60.000 kişi) fazladan olarak ve üç kişi bir hâne sayılarak hâne başına yüz para (ikibuçuk kuruş) kömür bedeli veriliyordu. Bu durumda 20.000 hâne göçmene günde 50.000 kuruş verilmesi gerekiyordu. Göçmenlere normal olarak yiyecek ve yakacak giderleri için günde 150.000 kuruş ayrılmıştı. Fakat bu göçmenlerin bir kısmı (günde 10.000 kişi) sürekli yerleşmeler için Anadolu'ya gönderiliyordu. Böylece Anadolu'ya gidenlere verilecek paradan tasarruf ediliyordu. Buna karşın göçmenlere ödenecek para yine de yetmiyordu¹³⁵.

Devletçe yapılan yardımların yanında, kısa sürelerle kurulan komiteler de İstanbul'da göçmenlere yiyecek ve diğer yardımları yapmışlardır. İstanbul'da 14,5 ay faaliyet gösteren Milletlerarası Yardım Komitesi, gerek yurt içinden, gerekse yurt dışından yardımlarla üç milyon tayın dağıtmış, ondokuz fırın açılmasını sağlamıştır¹³⁶.

Osmanlı hükümetinin ulaşım ve geçici yerleşmelere ilişkin önlemleri malî yönden büyük sayılara ulaşmıştı. 1878 senesi Mart ayı başından Mayıs ayı sonuna kadar olan üç aylık sürede İstanbul'da bulunan göçmenlere verilen gündelik ve maaş ile ev kiralamak için ve görevliler için harcanan para tutarı 83.227,5 kuruştı. Bu paranın 70.000 kuruş kadarı Maliye Nezareti'nin bu işlere ayırdığı ödenekten kullanılmıştı¹³⁷. Aynı yılın gündelikleri, memur maaşları ve diğer harcamalar tutarı 350.000 kuruş kadardı. 1878 Aralık ayı ile 1879 Temmuz'u arasında göçmenlere sarf olunmak üzere ilgili veznelere 1.823.959 kuruş çekilmişti¹³⁸.

Gerek ulaşım sırasında, gerekse geçici yerleşmelerde yapılan yardımlar yeterli

133 Dahiliye-61091.

143 Meclis-2956.

135 Şûrâ-2323.

136 ŞİMŞİR, II, 202 notu. Bu komitenin çeşitli faaliyetleri için bk. ŞİMŞİR, II (202-230).

137 Şûrâ-1699.

138 Şûrâ-6168.

olmuş mudur? Bu sorunun cevabını bir belgeden elde edebiliriz; İstanbul'da göçmenlere devletin gündelik ve ilaç gideri olarak üç milyon kuruş vermesi gerekmektedir. Oysa bu miktarın ancak yüzde-onu, yani 300.000 kuruş verilebilmiştir¹³⁹. Bu örnek karşılaşılan güçlükler ve yardımların yetersizliği konusunda bir fikir verebilmektedir. Ancak, gerektiğince yardım yapılamaması, mali yönden çok güç durumda olan Osmanlı bütçesi kadar, gelen göçmenlerin çokluğundan ileri gelmiştir. Devlet gerekli yardımı yapamadığı göçmenleri gündelikte resmî daire ve işyerlerinde çalıştırma, dul kadınlara ve muhtaç kimselere belli miktarda ücret verme, yine kadınları askerlere çamaşır dikme gibi işlerde çalıştırma yollarını deneyerek göçmenlerin devlete fazlayük olmalarına, onların refahlarını sağlayabilmeye çalışmıştır¹⁴⁰.

III. Örgüt ve sürekli yerleşme:

Ulaşım ve geçici yerleşme sırasında göçmenlerin karşılaştıkları güçlükler anlatılırken, ayrıca göçmenlere bu aşamalarda yapılan yardımlara da değinilmişti. Yardımlar ve sorunların giderilebilmesi için alınan önlemler elbette bu kadar değildi. Göçmenler sürekli yerleştikleri yerlerde de birçok sorunla karşılaştılar, bunların da giderilmesi için çaba gösterildi. Bu açıdan, göçlerin bu döneminde alınan önlemlere değinmeden önce, göçmen sorunu ile ilgili olarak kurulan örgütlerden, hukukî önlemlerden, örgütlerin görev alanlarından söz etmek, daha sonra da devletçe sorunların çözümüne ilişkin önlemler konusunu ele almak yararlı olacaktır.

A. Göçmenlere ilişkin örgüt durumu:

On-sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Türkiye'ye göçler başladığı halde, gerek III. Selim (1789-1807) ve gerek II. Mahmut (1808-1839) devirlerinde göçmenlerin yerleştirilmeleri, yeni topluma uyumları, ekonomik, toplumsal ve kültürel sorunlarının devlet tarafından nasıl çözümlendiği konusunda bilgimiz pek azdır. Kesin olarak bilinen, devletin göçmenlere yakın ilgi göstermesine karşın, göçmen işlerini özel bir örgüte bağlamamış olmasıdır¹⁴¹.

Tanzimat devrine kadar (1839) göç dalgaları ile karşılaşıldığında Osmanlı hükümeti tarafından zaman zaman çıkarılan talimatlara uygun olarak bunların yerleştirilmesine çalışılmış, göçmenlerin devlet yetkililerine başvurusu üzerine de kendilerine yardım edilmesine başlanmıştır.

Tanzimat döneminde göç işleri gerek başkent İstanbul'da ,gerek diğer illerde

139 Meclis-2956.

140 EREN, *Göç*, 87.

141 EREN, *Göç*, 39.

yerel belediye örgütlerine bırakılmıştır¹⁴². Göçmen işlerinin İstanbul'da Şehremaneti¹⁴³ tarafından yürütüldüğüne belgelerde de değinilmektedir¹⁴⁴.

Bu konuda en önemli aşamayı 3 Mayıs 1856 tarihinde çıkartılan yönetmelik (talimatnâme) oluşturur. Bu yönetmelik, bir ferman şeklinde Kırım'dan ve Kafkasya'dan Karadeniz'in kuzeyini izleyerek gelen göçmenlerin giriş yeri olması nedeniyle Silistre valisine gönderilmiştir. Silistre valiliği emrine, gelen göçmenlerin ilk gereksinimlerinin karşılanması için 2.000 akçe yardım da gönderilmiştir. Ayrıca gelen göçmenlere iyi davranılması, on yıl vergiden, iki buçuk yıl askerlikten bağışık sayılmaları da istenmektedir, Diğer yardımların da yapılmasını içeren bu yönetmelik özellikle Kırım yolu ile gelen göçmenlere ilişkindir¹⁴⁵.

Şehremaneti, görevini halktan ve hazineden aldığı yardımlarla sürdürüyor, göçmenlerin yerleştirilmeleri, yerleşme yerlerine getirilmeleri için yol giderlerini karşılıyordu¹⁴⁶. 1859 senesine kadar bu durum devam etmiştir. Balkan yarımadasında ayaklanmaların başlaması üzerine Osmanlı topraklarına göçler arttığandan, Şehremaneti de göçmen işlerini yukarıdaki tarihten sonra yürütemez oldu. Bunun üzerine 4 Ocak 1860'ta bir göçmen Komisyonu (Muhacirin Komisyonu) kuruldu¹⁴⁷. Bu ilk kurulan Göçmen Komisyonuydu. Göçmenlerin yerleştirilmeleri görevini de yükleniyor, tüm giderleri devlet tarafından karşılanıyordu¹⁴⁸. Fakat bu tarihlerde Kırım'dan gelen göçmenlerin sayısı o kadar fazlaydı ki, bunların tüm gereksinimlerini hiemen karşılamak ve göçmenleri düzenli bir biçimde yerleştirmek çok zor oluyordu.

1875 senesinde Göçmen Komisyonu Başkanı (Muammer Paşa)'nın ölümü üzerine bu komisyonun korunmasına gerek olmadığı, ayrıca fazla giderlerin kısılması gerekçeleri ile göçmen örgütlenmesinde yeni bir uygulamaya gidildi. Göçmenlere ilişkin işleri görmek üzere bir müdür başkanlığında beş üye, bir başkâtip, bir kâtip, bir muhasebe kâtibi, bir nüfus kayıt memuru, bir evrak müdürü, üç tercüman, bir sevk memuru, bir kapıcı ve bir odacı kadrosundan oluşan bir daire kuruldu ve Zaptiye Nezareti'ne bağlandı¹⁴⁹. (10 Mart 1875/2 Safer 1292) Eski komisyon üyelerinden kendilerine yeni örgütte görev verilmeyenler başka işlere atandılar. Bu yeni düzenleme ile Göçmen Komisyonu'nun önceleri 40.627,5 kuruş olan maaş giderleri

142 Tanzimat devrinde kurulan yerel örgütler için bk. ORTAYLI 116-126.

143 ERGİN, 1529; ORTAYLI, 116-126.

144 Dahiliye-64099.

145 EREN, *Göç*, 41-49'da bu yönetmelik yer alır.

146 EREN, *Göç*, 55.

147 EREN, *Göç*, 58; ORHONLU, *Aşiretler*, 287; Dahiliye-Muharrem-59'da bu komisyondan söz edilmektedir.

148 EREN, *Göç*, 71.

149 Dahiliye-48824.

yarıdan fazla bir tasarrufla 18.800 kuruşa iniyordu¹⁵⁰.

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı ile birlikte yoğunlaşan göçmen akımı üzerine, 1878 başlarında yeni girişimlerde bulunuldu, İstanbul'da biri özel, diğeri remsî iki yeni örgüt kuruldu:

a) Uluslararası Göçmenlere Yardım Komitesi (Comité International de secours aux réfugiés de provinces de L'Empire Ottoman). Bu komitenin seksenüç üyesinden hepsi yabancı uyrukluymdu, aralarında tek Türk yoktu. Bu özel kuruluş üyeleri arasında İstanbul'daki konsoloslar, büyük tüccarlar, bankerler, gazeteciler vardı. Amaç yurt içinden ve dışından yardım toplamaktı. Bu amaca erişebilmek için komite kendi içinde üç alt komite daha oluşturmuştu; Avrupa'dan Yardım Toplama Komitesi (Comité d'Appel d'Europe), İstanbul'dan Yardım Toplama Komitesi (Comité d'Appel d'Istanbul), Yürütme Komitesi (Comité d'Execuvite). 22 Ocak 1878'de kurulan bu özel komite, çalışmalarını 9 Nisan 1879'a kadar sürdürdü¹⁵¹, yurt dışından da bir hayli yardım topladı¹⁵².

b) Göçmenlere Yardım Komisyonu (Îâne-i Muhacirîn Komisyonu). Bu komisyonun da görevi İstanbul'a gelen göçmenlere yardımı düzenlemek, göçmenlerin durumlarını inceleyerek gereksinimlerini saptamak, gelen göçmenleri ve bunların nerelere yerleştirildiklerini ayrı ayrı deftere kaydetmek, sanat sahibi olan göçmenlere iş bulmaktı. Buldukları yerlerde bakımları sağlanamayan göçmenleri vakıf Gureba Hastahanesine gönderme yetkisine de sahip olan bu komisyon, çalışmaları hakkında İdare-i Muhacirîn Komisyonu'na bilgi veriyor, tüm giderleri yine bu sonuncu komisyon tarafından karşılanıyordu¹⁵³.

Göçmen sayısının günden güne artması, göçmenlere ilişkin örgütlenmenin daha geniş çapta olması gereğini doğurduğundan, Haziran 1878'de her ilde birer Göçmen Müdürlüğü kuruldu, bu müdürlükler İstanbul'daki İdare-i Umûmiye-i Muhacirîn Komisyonu'na bağlandı. Bu komisyonun iki ayrı şubesi vardı:

a) İdare-i Umûr-i Hesâbiye.

b) İdare-i Umûr-i İskâniye.

Bu iki şubeden başka görevi ayrı olan, fakat giderleri Genel Göçmen İdare Komisyonu tarafından karşılanan Muhacirîn Umûr-i Sıhhiye Dairesi vardı.

Genel Göçmen İdare Komisyonu'nun yalnız İstanbul'da yirmi Belediye daire-sinde birer şubesi bulunacaktı¹⁵⁴.

150 Dahiliye-48867.

151 ŞİMSİR, II, 202-204 (Belge 54). Bu uzun belgede komite üyelerinin isimleri de vardır.

152 Bu konuda 127 ve 128'inci sahifelerde ayrıntılı bilgi verilmektedir.

153 Dahiliye-61326.

154 Bu konuya ilişkin yönetmeliğin tümü için bk. EREN, *Göç*, 96-113; ORHONLU, *Aşiretler*, 287-88; EREN, *Göç*'de bu talimatname için İ. Ü. Kitaplığı TY 83379'u kaynak göstermektedir. Belgenin aslı, Meclis-2786'da bulunmaktadır.

Bu şekilde kurulması öngörülen Komisyon, uygulamada bazı değişikliklere uğramıştır. Devlet Salnâmeleri'nde yer alan Muhacirîn Komisyonu'na ilişkin örgütlenmeler yukarıdaki düzenlemeye uymakla birlikte, zaman zaman değişikliğe uğramıştır. Bunun da nedenleri arasında önceden kestirilemeyecek kadar bol miktarda göçmen akınından bunalan Osmanlı yönetiminin çaresizliği yer almaktadır.

1878 senesindeki uygulamasında başkan, ondört üye, bir başkâtipten oluşan Göçmen Komisyonu'na;

- a) Hesap İşleri (Heyet-i Hesâbiye, dört üyeli),
- b) Yardım (Îâne-i Muhacirîn, bir başkan, ondokuz üye, iki kâtip),
- c) Muhasebe (sekiz üye),
- d) Göçmen yerleştirme (İskân-ı Muhacirîn, üyesi belli değil) alt komiteleri bağlıydı¹⁵⁵.

Bir yıl sonra komisyonun alt bölümleri, öncekinden farklıydı¹⁵⁶;

- a) İdare kısmı (başkan ve dokuz üye),
- b) Gönderme kısmı (Sevkiyat, başkan ve altı üye),
- c) Yazı Heyeti (Heyet-i Kalemiye, yedi kişi),
- d) Diğer memurlar (altı kişi, aralarında yerleştirme şubesi başkanı ve iki müfettiş var),
- e) Şube başkanları (oniki kişi)

Görüldüğü gibi İstanbul'da kurulması öngörülen yirmi şube yerine 1879-80 yılında sadece oniki şube bulunmaktaydı.

1881-82 yılında ise Komisyonun alt bölümlerinde görevli sayıları artırılmış, iki değişiklik yapılmıştı¹⁵⁷;

- a) İdare kısmı (altı üye, iki kâtip),
- b) Gönderme kısmı (Sevkiyat, sekiz üye, bir kâtip),
- c) Yazı Kurulu (onaltı kişi). Bu kurul üyeleri arasında Evrak müdürü, Muhasebeci, Veznedar, Hastahane Başhekimi ve Müfettiş de vardı. Bundan da anlaşılacağı üzere, bu kurulun görevi arasına para ve denetim işleri de girmektedir.
- d) Yerleştirme şubesi (bir başkan, dört üye ve bir başkâtip yardımcısı),
- e) Göçmen şubeleri. İstanbul'un Üsküdar, Eyüp, Beyazıt, Fatih, Beşiktaş, Sultanahmet, Beyoğlu semtlerinde olmak üzere yedi adetti.

1882-83 yılında bir önceki yılda var olan iskân şubesi kaldırılmış, İstanbul'daki göçmen şubelerinin sayısı bir eksiltilmiş, büroların görevli adetlerinde de değişiklik yapılmıştı¹⁵⁸;

155 *Devlet Salnâmesi*, 1295 (1877-78) 222-226.

156 *Devlet Salnâmesi*, 1297 (1879-80) 91-92.

157 *Devlet Salnâmesi*, 1299 (1881-82) 341-42.

158 *Devlet Salnâmesi*, 1300 (1882-83) 349-51.

- a) İdare kısmı (iki başkan, yedi üye, bir başkâtip ve yardımcısı),
- b) Gönderme kısmı (iki başkan, yedi üye, bir tercüman),
- c) Yazı heyeti (ondört memur, bir muhasebeci, bir evrak müdürü, bir veznedar, bir hastahane başhekimisi, bir hastahane operatörü, iki müfettiş),
- d) Göçmen şubeleri (Üsküdar, Eyüp, Beyazıt, Fatih, Beşiktaş ve Beyoğlu'nda).

Yukarıda 1878'de kurulduğu belirtilen ve zaman zaman örgütlenmesinde değişikliklere uğrayan Komisyon, artık eskisi kadar fazla sayıda göçmen gelmediği gerekçesiyle, 1894 yılında kaldırılmıştı. Bu komisyonda veya ona bağlı olan örgütlerde çalışanlar ek görev olarak bu işi yaptıklarından hepsi asıl görevlerine döndüler. Arasına gelen göçmenlerin işlemleri ile, evvelce de Göçmen Komisyonu'nun bağlı bulunduğu Dahiliye Nezareti'nin ilgilenmesine karar verildi. Komisyonun bütün evrakları da buna devredildi¹⁵⁹. Bu düzenleme üç yıl kadar devam edebildi. 1897 yılında Osmanlı-Yunan savaşı nedeniyle tekrar Balkanlardan büyük göç dalgaları gelmeye başlayınca, yeniden Muhacirin Komisyon-i Âlisi kuruldu. Bu komisyonun başkanı padişahı. İkinci ve asıl görevleri yürütecek başkanı padişah tarafından atanacak olan bu komisyon Erkân-ı Harbiyeden dört, Dahiliye Nezareti'nden iki Maliye ve Ticaret Nezaretlerinden ve Orman idaresinden birer olmak üzere on üyeden oluşmaktaydı.

Bu komisyonun kuruluşu ve çalışmaları ile ilgili onaltı maddelik yönleltmeliğe göre¹⁶⁰ komisyonun bir kısım memurları göçmenlerin kolaylaştırıcı önlemler almakla, diğerleri göç edenlerin yerleştirilmesiyle ilgileneceklerdi. Bu memurlar evvelce yaptıkları görevden tamamen ayrılmayacaklar, eski görevleri vekâleten yürütülecekti. Taşraya gidenlere ayrıca yolluk verilecekti. Komisyonun hazırlayacağı öneriler «Meclis-i Mahsus-i Vükelâ»ya gönderilecek ve verilecek kararlar uygulanacaktı.

Komisyon, hızla devam eden göçler kesilinceye kadar görevine devam edecek ve haftada üç kez toplanacaktı. Bu toplantıların gündemi hükümet tarafından göçmenlerin gelişini ve yerleştirilmesini sağlamak amacıyla verilecek ödenek ve ortaya çıkan diğer giderlerin görüşülmesinden ibaret olacaktı. Ayrıca hükümetin verdiği, sonradan ek olarak yapılan giderlere ilişkin tüm kayıtlar bir deftere yazılacaktı.

Komisyonun gelir ve giderleri ile ne kadar göçmen geldiği, bunların nerelere yerleştirildiği her altı ayda bir ilân edilecekti.

Osmanlı topraklarına göç etmek isteyenlerin göçlerini kolaylaştırıcı ve gerekli önlemlere ilişkin öneriler, komisyonca Bâbü'lî'ye sunulacak ve verilen karara göre hareket edilecekti. Göçmenlerin geldikleri yerlerde bıraktıkları mal ve eşya için gerekli girişimleri yapmak, dava vekillerini atamak komisyonun görevlerindendi.

Göçmenlerin vapur, tren ve benzeri araç giderleri illerden karşılanacaktı. Göç-

159 Dahiliye-Muharrem-59.

160 Dahiliye-Receb-38.

menler için kurulacak köylerin düzgün olması için gerekli planlar bu komisyonca hazırlanacak, göç edenlere tarım araçları ve hayvan verilecekti.

Göçmenlerin kesinlikle Anadolu'ya yerleştirilmeleri gerektiğinden her ilde yerleşmeye uygun arazilerin belirlenmesi ve buna göre önlemler alınmasını bu komisyon düzenleyecekti.

Göç edenlerin iskele ve istasyonlarda yığılıp kalmamaları için komisyon önceden bunlara geçici yerleşme yerleri hazırlayacaktı.

Her ilde vali, mutasarrıf ve kaymakamlar göçmenlerin yerleştirilmesinden sorumlu olacak, bu sorumluluklarını yerine getirmeyenler hakkında komisyonca soruşturma açılacaktı.

Balkan savaşı sırasında yeni ve çok büyük göç dalgaları, 1914 yılında yeni bir örgütlenme yasasını gerekli kılmış, Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmîsi kurulmuştur.¹⁶¹ Bir süre çok yararlı işler yapan bu müdürlüğün görevini Cumhuriyet devrinde önce İçişleri Bakanlığı'na bağlı İskân-ı Muhacirin Umum Müdürlüğü, daha sonra'da İmar ve İskân Bakanlığı yüklenmiştir.

B. Sürekli yerleşme:

Göçmenlerin geçici yerleşme yerlerinden Anadolu'nun iç kesimlerine gönderilerek oralarda yerleştirilmeleri için Osmanlı Devleti çaba sarfetmiştir. Göçmenlerin gönderileceği sürekli yerleşme yerleri tüm illerde yapılan araştırma sonuçlarına göre, belirlenmeye çalışılmıştır. Daha önce belirtilmiş olan İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu'nun bir şubesi de yerleşme işleriyle uğraşıyordu¹⁶². Bu yerleştirme şubesi tüm illerdeki boş toprakların belirlenebilmesi için illere yazılar yollamış ve gelen cevaplar¹⁶³ İdare-i Umumiye'ye bildirilerek orada alınan kararlara göre yerleştirme işlemleri sürdürülmüştür¹⁶⁴.

Göçmenlerin gönderildiği yerlerde de Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nin tüzüğü gereği¹⁶⁵, her ilde bir yerleştirme görevlisi, bir kâtip bulunuyor, ayrıca illerde, sancaklarda ve ilçelerde birer komisyon kuruluyor ve bu komisyonlarda da yine yerleştirme şubesi, hesap işleri ve sağlık işleri şubesi ile idare kısmı bulunuyordu. Boş toprakları saptamak ve genel idareye bildirme görevi de bu komisyonların yerleştirme şubelerine düşüyordu¹⁶⁶.

161 SERTEL, 81-82.

162 EREN, *Göç*, 109.

163 Dahiliye-98971; Dahiliye-Muhârrem-22.

164 EREN, *Göç*, 109.

165 EREN, *Göç*, 113-116; Bu tüzük 9 Temmuz 1878 (3-Şaban-1295) tarihinde yayınlanmıştır.

166 EREN, *Göç*, 109'da yayınlanan yönetmeliğin 33. maddesi.

Göçmenlerin sürekli olarak yerleştirilmelerinde belli bir sıra takip edilmesi düşünülmüştü. Buna göre, gelenler önce Tekirdağ, Gelibolu, Edirne gibi yerlerde bulunan boş araziye yerleştirileceklerdi. Buradaki araziler yetmediği takdirde, göçmenler Anadolu'nun iç kesimlerinde bulunan uygun yerlere yerleştirilecekti.¹⁶⁷ Böyle bir yol izlemedeki amaç, göçmenlerin geliş yolu üzerindeki en yakın yerlere bir an önce yerleştirilmeleri, böylelikle hem göçmenlerin daha az sorunla karşılaşmasını, hem de gelenlerin devlete daha az yük olmasını sağlamaktı. Ayrıca Trakya kesiminde fazla nüfus yerleştirilmesi sınıra yakın iyi bir tampon bölgesikurmak düşüncesinden ortaya çıkmış olabilir. Yerleştirilen göçmenlerin gittikleri yerlerdeki halkın nüfusu ile eşit miktarda olması gözetiliyordu¹⁶⁸. Devletin bu yöntemli, göçmenlerle yerli halk arasında bir denge yaratmayı, böylelikle de karşılıklı baskı ve bunlardan doğacak çatışmaları önlemeyi amaçladığı düşünülebilir.

İskân şubeleri, göçmenler sürekli yerleşme yerlerine gönderilirken, karışıklıkları önlemek için hareket gününü, saatini ve yerini, en az beş gün öncesinden İstanbul'daki belediye dairelerine, daireler de imam ve muhtarlara, onlar da göçmenlere iletmekte idiler.¹⁶⁹

İllerdeki iskân şubeleri de gelen göçmenleri, kendileri için hazırlanan sürekli yerleşme yerlerine götürmek, gündelik bağlatmak, isimlerini, nüfuslarını, nereye yerleştirdiklerini bir deftere yazarak, ilgili daireye onaylatıp idare-i umumiye'ye vermekle yükümlüydü¹⁷⁰.

Göçmenler sürekli yerleşme yerlerine tren¹⁷¹ ve vapurlarla¹⁷² götürülmüştür. Kullanılan gemiler devlete¹⁷³ ve yabancı şirketlere¹⁷⁴ aitti. Bu taşıma nedeniyle göçmenlere ulaşım giderleri için para verilmeyip, bunun yerine yolculukta geçen sürede gündelikleri kesiliyordu¹⁷⁵. Kendiliğinden taşraya gitmek isteyen göçmenlerden durumu uygun görülenlere, şubelerce hazırlanıp, idare-i umumiye'ye gönderilen belgeler (ilmuhaber) karşılığı yol ücretleri veriliyordu¹⁷⁶.

Göçmenlerin sürekli olarak yerleştirilmek üzere gönderilmiş oldukları birçok yer vardır. Buna örnek olarak 9 Temmuz 1878 tarihli tüzük gereğince, İstanbul, Varna ve Selânik iskelelerinde bulunan 150.000 göçmen (30.000 hâne) Halep, Şam, Adana, Sivas, Ankara, Diyarbakır, Konya, Kastamonu, Amasya illerine 1000-10.000 hâne

167 Meclis-2926.

168 EREN, *Göç*, 115.

169 EREN, *Göç*, 109'da yayınlanan yönetmeliğin 34. maddesi.

170 EREN, *Göç*, 110'da yayınlanan yönetmeliğin 35. maddesi.

171 Dahiliye-62897.

172 Şûrâ-2276; Dahiliye-62105.

173 ŞİMŞİR, II, 390-401 (Belge 160-166).

174 EREN, *Göç*, 114.

175 EREN, *Göç*, 104, Yönetmeliğin 18. maddesi.

176 EREN, *Göç*, 112, yönetmeliğin 45. maddesi.

arasında dağıtılmış, bu arada 2.000 hâne göçmen Kıbrıs'a 100 hâne de o tarihlerde pek küçülmüş olan Cezâir-i Bahr-ı Sefid vilâyetine gönderilmişti¹⁷⁷.

Gerçekten de göçmenler Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağıtılmıştır:

1. Çukurova Bölgesi:

Buraya göçler hemen Kırım savaşı (1853-56)'ndan sonra başlamış, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında ve daha ilerideki tarihlerde devam etmiştir. Rusya'dan veya Balkanlardan gelen göçmenler, bu bölgede Ceyhan nehrinin her iki yakasında, Yumurtalık ve Misis çevresinde yerleştirilmiş, bölgenin nüfusunun yoğunlaşmasına etkisi olmuştur. Bugün Ceyhan (eski Misis) ve Yumurtalık yörelerinde kırksekiz göçmen köyü vardır. Bunların yirmidördü Bulgaristan'dan, yirmibiri Kafkasya'dan, üçü de Girit'ten gelen Türklerin köyleridir¹⁷⁸.

2. İç-Anadolu Bölgesi:

İç-Anadolu bölgesine 1860'dan sonra başlayan göçler, 1952 yılına kadar sür gelmiştir. 1870-90 arasında Çerkesler ve Kırım göçmenleri, 1880-1905 yılları arasında da Balkanlardan gelen Türkler buraya yerleştirilmişlerdir. En çok göçmen çeken illerden birisi olan Konya'nın Kulu, Karaman ve Akşehir ilçelerinde birçok göçmen mahalle ve köyleri kurulmuştur¹⁷⁹. Eskişehir'in de Sivrihisar ilçesi başta olmak üzere birçok yerlerinde göçmen köyleri vardır. Bu ilimizde göçmen köylerinin, il sınırları içerisindeki bütün köylere oranı yüzde kırkiki olup göçmenler Kırım'dan, Romanya ve Bulgaristan'dan gelmişlerdir¹⁸⁰.

Bugünkü idari bölünüşe göre, İç-Anadolu'nun diğer önemli göçmen yerleştirilen illeri Ankara, Çankırı, Kırşehir, Yozgat¹⁸¹, Çorum¹⁸² ve Sivas'tı¹⁸³.

3. Ege Bölgesi:

Bu bölge de hem Rumeli'den, hem Girit'ten ve diğer adalardan gelen göçmenlerin sürekli yerleşme yerlerinden birçoğunu içermektedir. 1877-78 savaşıdan sonra Balkanlardan gelen büyük göç dalgasının geçici uğrak merkezlerinden birisi

177 EREN, 79, 113-114; yazarın kullandığı İ. Ü. Kitaplığı, TY. 83379'daki belgenin aslı için bk. Meclis-2786.

178 SOYSAL, 56-63.

179 HÜTTEROTH, *Landliche*, 72-74.

180 TUNÇDİLEK, *Eskişehir*, 3-5; Dahiliye-71515.

181 Şûrâ-6299; Şûrâ-7134; Dahiliye-Zilkâde-30; ŞİMŞİR, II, 135 (Belge 13).

182 Şûrâ-6761.

183 Şûrâ-1519; Dahiliye-71515.

184 ŞİMŞİR, I, 320 (Belge 183).

de İzmir'di¹⁸⁴. Manisa¹⁸⁵, Aydın¹⁸⁶ ve İzmir çevresine çok sayıda göçmen yerleşmiş, yer yer göçmen köyleri kurulmuştu.

4. Marmara Bölgesi:

Trakya'ya yakınlığı, hemen karşı kıyısı oluşu nedeniyle bu bölge de devamlı göçmen yerleştirilen veya göçmenlerin uğrağı olan bir yer olmuştu. Çanakkale (Kale-i Sultaniye) başlıca göçmen ihraç iskelelerinden birisiydi¹⁸⁷. On-dokuzuncu Yüzyılın ikinci yarısı boyunca ve daha sonraları Balkanlardan, Kırım'dan ve diğer yerlerden çok sayıda göçmen Biga yarımadasına, Bursa ovasına, İznik ve İzmit yörelerine yerleştirildi¹⁸⁸.

5. Doğu Karadeniz Bölgesi:

Özellikle Kafkas göçmenleri Doğu Karadeniz limanlarından Samsun ve Trabzon'a, bazen Sinop'a çıkartılıyor¹⁸⁹, bir kısmı iç kesimlere sevk ediliyor, bir kısmı da Ordu gibi sahil şeridindeki araziye yerleştiriliyordu¹⁹⁰.

6. Doğu Anadolu Bölgesi:

Aslında bu bölge hudut bölgesiydi. 1865'den itibaren bu bölgede Diyarbakır, Rêstülayn gibi yörelere zaman zaman göçmenler yerleştirilmiş¹⁹¹, fakat bunlardan bir kısmı sonradan başka yerlere, daha batıya göçmüşlerdi¹⁹². On-dokuzuncu Yüzyılın sonlarına doğru Ruslar da göçmenlerin Doğu Anadolu'da, hatta Güney-Doğu Anadolu'nun sınır kesimlerinde yerleştirilmelerini istemediklerini Osmanlı yöneticilerine bildirmişlerdi¹⁹³. Bütün bunlara karşın, bir kısım Kafkas göçmeni Osmanlı topraklarına sığındıklarında gerek mesafenin yakınlığı, gerekse iklim koşulları bakımından kendilerine daha elverişli yöreler olan Ardahan ve Erzurum çevresinde yerleştiler¹⁹⁴.

185 Şûrâ-4628.

186 Şûrâ-2256; Dahiliye-62985; Şûrâ-3795; Meclis-4014.

187 ŞİMSİR, I, 305, 306 (Belge 166, 167).

188 Dahiliye-62985; Dahiliye-64919; Dahiliye-96092.

189 ŞİMSİR, I, 628 (Belge 378).

190 Dahiliye-79603.

191 Dahiliye-40454; Şûrâ-180.

192 Dahiliye-43788.

193 Meclis-4800 Ek 10.

194 Dahiliye-64767; Dahiliye-69420.

C. Sürekli yerleşme sonrası yardımlar:

Tıpkı geçici yerleşme sırasında, hatta yolculukları boyunca devlet tarafından göçmenlere yardıma çalışıldığı gibi, akın akın Anadolu'ya göçenlerin sürekli yerleştirilmelerinde de Osmanlı hükümeti çeşitli bakımlardan yardımdan kaçınmamağa çalıştı.

1. Arazi, tohumluk ve ev yardımları:

Gelen göçmenler önce Tekirdağ, Gelibolu, Edirne çevresinde sonra da Anadolu'nun iç kesimlerinde bulunan boş topraklara yerleştirilirken, bunlara arazi kanunnamesine uygun olarak bir çift için verimli yerlerden yetmiş, orta verimliliktekilerden yüz verimsiz yerlerden veya kıyı kesimlerinden yüzotuz dönüm arazi verilmiştir¹⁹⁵. Bilindiği gibi dönüm Osmanlı kanunnâmelerinde «eni, boyu kırk adım olan toprak» olarak tanımlanır¹⁹⁶, yaklaşık olarak 900 metre karelik bir yerdir. Bununla beraber, göçmenlerden havasının ağır olması veya türlü nedenlerle kendilerini verilen toprağı ve gösterilen yerleşme bölgesini beğenmeyerek başka yerlere gidenler çoktur. Örneğin, Çukurova'ya yerleştirilenlerden bazıları hava ile bünyelerinin uyuşamamasından Uzunyayla gibi, kuzeydoğudaki yüksek yerlere gitmişlerdir¹⁹⁷. Kars'ta ve Şavşat'ta da göçmenlere verilen araziden kimine verimli, kimine orta veya az verimli toprak düştüğünden, şikâyette bulunmuşlar, yeniden başka yerlere yerleştirilmişlerdir. Devlet bu gibi yer değiştirmelerin önünü alabilmek için aile başına 1.000 kuruştan fazla harç almak yoluna gitmiştir¹⁹⁸. Yine de kesin sonuç alınamamış, örneğin Kars'tan Erzurum'a göçler olmuştur¹⁹⁹.

Göçmenlere sadece tarıma elverişli arazi değil, uygun yerlerden bir miktar otlak (mer'a) da verilmiştir. Örneğin 1893 senesinde Bursa'ya yerleştirilen göçmenlere kırksekiz parçada 260 dönüm tarım arazisi, 700 dönüm otlak, 500 dönüm de balta-lık dağıtılmıştır²⁰⁰.

Göçlerin ilk yıllarında arazi kanununda, yukarıda belirtilen miktarlarda arazi yardımı yapılmış, ancak daha sonra gelenlere kanun hükümleri tam olarak uygulanamamış, daha az arazi verilebilmiştir²⁰¹. Örnek olarak Hicri 1309 (1891-92) yılında her göçmen ailesine yedişer dönüm toprak düşmüş²⁰², bu miktar ertesi sene Kasta-

195 BARKAN, *Kânunlar*, 8.

196 BARKAN, *Kanunlar*, 8-9; Bir dönüm 933 metredir.

197 Meclis-4800, Ek 10.

198 Şûrâ-3888.

199 Dahiliye-64767.

200 Dahiliye-Cemaziyülevvel, 4.

201 Meclis-4800, Ek 10.

202 Meclis-5444.

monu'da yarım dönüme inmişti²⁰³. Bu nedenle sonraki yıllarda gelen göçmenler ya yerli halkın topraklarını ele geçirmiş veya ilk gelenlerin topraklarını işgal etmişlerdir.

Göçmenlere toprak dağıtımında, arazi kanunundaki bir boşluk da birçok anlaşmazlıkların kaynağı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda On-altıncı yüzyılda bile, bir köylü ekip biçmekle yükümlü olduğu toprağını üç yıl özürsüz olarak işlemez, boş bırakırsa, o topraktaki tasarruf hakkı elinden alınır, o toprak başkasına satılır²⁰⁴. Tanzimat döneminde 1858 (1274) tarihinde çıkartılan Arazi Kanunnamesi'nin 68. maddesinde geçerli bir özrü olmaksızın üç sene toprağını boş bırakan köylünün elinden bu toprağın alınması, açık arttırma ile satılması kuralı ile, bu ilke korunmuştur²⁰⁵.

20 Mart 1890 (28 Recep 1307) tarihini taşıyan ve devrin Adalet, Evkaf ve Ticaret Bakanlıkları tarafından hazırlanan bir rapordan öğrenildiğine göre, bu tür yerler satılacak olursa, önce sahibine sorulur, kabul ederse ona, kabul etmezse arttırma ile istediklerine satılırdı. Kanunda bulunan eksiklikler ise, bu tür arazilerin satılmayıp göçmenlere parasız olarak verilmesi halinde yine ilk sahibine sorulur mu konusundaydı. Yukarıdaki işlemlere uygun olarak üç yıl işlenmeyen toprakların çoğu göçmenlere parasız olarak verilmiştir. Değersiz olan bu yerleri göçmenler işleyip değerlendirdince, bazı çıkar sahipleri göçmenler aleyhine dava açmışlardır. Sonucunda ise, bazı yerlerde göçmenler, bazılarında yerli halk kanundaki bu boşluk nedeniyle zarara uğramıştır²⁰⁶.

Boş topraklar devletçe göçmenlere verildikten sonra göçmenler bu topraklar üzerinde ev yapıp tarımla uğraşmaktadırlar. Zaman zaman bu toprakların eski sahipleri olduklarını ileri süren kişiler çıkmakta, arazilerin kendilerine geri verilmesini istemektedirler. Bu tür haksız tasarruf ile ilgili konularda, eski mülk sahiplerine kanun on yıl içinde «tasarruf davası» açmak hakkını tanımaktadır. Bu uzun süre, göçmen yerleştirme gibi biraz çabuk davranılması gereken bir konuda kararsızlığa yol açtığından, 1888'de Adliye Nezareti'ne yapılan bir teklifle, bu sürenin kısaltılarak bir yıla indirilmesi istendi. Ancak, daha sonra bu gibi davalarda çoğunlukla davacılar haklı çıktıklarından sürenin iki yıla çıkartılması önerildi²⁰⁷, padişah da bu son çözüme onayladı²⁰⁸. Bu duruma göre, göçmenlere verilen arazilerde hak sahibi olduklarını ileri sürmek isteyenler en geç iki yıl içinde dava açabileceklerdi. Özürsüz olarak bu iki yıllık süreyi aşırıanların açacakları davalar kabul edilmeyecekti.

203 *Kastamonu Vilayeti Salnâmesi* 1310 (1892-93); 313.

204 «Bir raiyyet ziraate kabil yerini üç yıl boz komak sipahiye zarardır. Ol zarar def'i için üç yıl boz kalan yeri sahibinin elinden alub, gayri kimesneye tapuya virmek örfen câ-izdir.» 1528 tarihli Aydın Sancağı Kanunnamesi; BARKAN, *Kanunlar*, 7.

205 BARKAN, *Arazi*, 382.

206 Meclis-4800, Ek 10.

207 Meclis-4052.

208 Meclis-4014.

Devlet boş arazileri saptarken; arazi çevresindeki yerli halktan toprakların sahipli mi, sahihsiz mi olduğunu sormaktaydı²⁰⁹. Bu yöntem de birçok anlaşmazlıkların zamanla ortaya çıkma nedeni idi. Tapu ve Kadastro işlerinin düzenli olmadığını açıkça kanıtlayan bu uygulama, göçmenlerin yeni sorunlarla karşılaşma nedenlerinin başta gelenlerinden idi.

Göçmenlere verilen araziler ve çiftlikler, önceleri onbeş yıl süre ile başkasına satılamıyordu.²¹⁰ 1887 yılında bu süre on yıla indirilmişti²¹¹. Göçmenlerle karşılıklı senet yapılarak bu kararların uygulanmasına çalışılıyordu²¹².

Kendilerine arazi verilen göçmenlere bazı bağışlıklar da sağlanmıştı. Örneğin, ilk göçmen geldiği yıllarda göçmenlere on yıl vergiden ve yirmibeş yıl askerlikten muafiyet tanınmıştır. Zamanla Bulgaristan'dan Doğu Rumeli'den, Tesalya'dan ve diğer yerlerden çok sayıda göçmen gelmeye başlayınca durum değişti. 1889'da bu muafiyetin sınırı vergide iki yıla, askerlik hizmetinde altı yıla indirilmişti²¹³.

Yeni arazilerine yerleştirilen göçmenlere, ilk sene yanlarında gerekli araç, gereç ve eşyaları bulunmaması ihtimali çevre koşullarına uyamamaları, tarıma yatkın olmamaları düşüncesiyle yerli halkın yardım etmesi sağlanmaya çalışılıyordu. Bu yolda hazırlanmış olan bir tüzükte, eski köylülerin gelen göçmenlerin tarlalarını bir yıl için açıp sürmeleri, o bölgede en fazla ürün alınan tahıl cinsinin ekilerek yeni gelenlere tanıtılması emrediliyordu²¹⁴. Hatta bu konuya ilişkin olarak, köy ve bucaklarda göçmenlere karşı nasıl bir tutum gösterilmesi gerektiğini belirten bir de Talimât-ı mahsûsa hazırlanmıştı. Bu talimata göre, her il ve ilçe merkezinde göçmenlere ait işlere bakmak üzere komisyonlar kurulacak, göçmenlerin aç ve çıplak bırakılmamaları için halk elinden geleni yapacaktı. Gelen göçmenler kaç hâne ise, ona uygun yerlere yerleştirilecekler, kendilerine yiyecek de verilecekti. Göçmenler arasında işçilik yapmak, gündelikle çalışmak isteyenler olursa, bu istekleri yerine getirilmeye çalışılacak, göçmenlere yerleştirildikleri köyde devlete ait arazi varsa bu araziden, yoksa köy arazisinden uygun bir tarla verilecek, köyde kaç çift araba ve çift hayvanı varsa herkes sıra ile birer ikişer gün çift hayvanları ve tarım araçları ile göçmenlere yardım edecekti. Göçmenlere tohum da köylüler tarafından verilecekti. Böylece tarlalar ortaklık şeklinde sürülecekti²¹⁵. Görüldüğü gibi, bu uygulama günümüzdeki kooperatifçiliğe benzer bir çalışma yöntemini andırıyordu. Ancak bu yöntemin her yerde

209 Meclis-4014.

210 Meclis-3046.

211 Meclis-4014.

212 Dahiliye-72773; Dahiliye-81618.

213 Meclis-4800, Ek 3, 10; EREN, *Göç*, 41-49.

214 Meclis-2786; EREN, *Göç*, 113.

215 Meclis-2859, Ek 6. Ayrıca *Aydın Vilayetine Gelen Rumeli Muhacirlerinin İskân ve İdareleri Hakkında Talimat-ı Mahsûsa*'da (basılı fakat yeri ve tarihi belli değil) 9. madde köylere uygulanacak işlemlerle ilgilidir.

başarı ile uygulanıp uygulanmadığı belli değildir. Ayrıca talimat zorlayıcı hükümleri de kapsamıyordu.

Devlet tarafından göçmenlere tohumluk, çift hayvanı ve tarım araçları gereksinimlerini karşılamak üzere para yardımı da yapılmaktaydı. 1873 (1290) tarihli bir belgeden öğrenildiğine göre, bir süre önce Düzce kazasının Develer köyü çevresinde ellidokuz hâne göçmen iskân olunmuş, yürürlükteki yönetmeliklere göre, kendilerine, ileride geri alınmak üzere, «kefalet-i müteselsile ve defter kılık bir sened ile» 88.128 kuruş verilmişti. Sonradan göçmenlerin bir kısmı buradan başka yere gittiklerinden Develer köyünde kırküç hâne göçmen kalmıştı. Bunlar maddi durumları pek de parlak olmadığından, evvelce gelen göçmen ailelerine yapılan para yardımını ödeyemediler.

Daha sonra yapılan bir yönetmelikle de göçmenlere yapılan yardımların yerel idarelerce karşılanması yolu benimsendi. Bununla beraber, Develer köyündeki göçmenlerin borçlarının kayıttan düşülmesine 22 Şubat 1873 (1290) tarihinde karar verildi²¹⁶.

1977-78 (Rumi 1293) yılında Muş'ta göçmenlerin yukarıdaki ihtiyaçlarına ilişkin giderleri tutarı 33.305 kuruşu bulmuştu. Aynı yıl il bütçesinde göçmenlere yardım fonunda 5.000 kuruş vardı. Bu nedenle gider fazlası Maliye Nezâreti'nce karşılandı²¹⁷.

Göçmenler için yapılan evler de, kendilerine verilen arazi üzerine ya yine kendileri tarafından veya çevredeki yerli halkın yardımı ile yapılmaktaydı. Örnek olarak, 1878 yılı sonlarında Şile yakınlarında Çerkes göçmenleri için yapımına başlanan yirmibeş kadar evin keresteleri devlet tarafından parasız verilmiş, inşaata halkın yardımı sağlanmış, bununla beraber kapı ve pencere malzemesi ile dülger gündelikleri yine devlet tarafından karşılanmış²¹⁸.

1890'da Manavgat'ta 600 hâne göçmen yerleştirilmeye karar verilince, bunların konut sorunlarının çözümü için halktan yardım istenmiştir. Bu nedenle, göçmenlerin evlerini ya kendilerinin yapmakta oldukları, ya da halkın yardımı ile yapıldığı anlaşılmıştır²¹⁹.

Yine 1890'da Aydın ilinde göçmenler için 446 adet ev yapılması gerektiği halde, görevliler tarafından ancak bu sancağın kazalarında Alaşehir'de 18, Tire'de 48 olmak üzere toplam 66 ev yaptırılabilmiş, bunlar muhtaç durumda olan göçmenlere verilmiştir²²⁰.

216 «tedricen tahsili tarafına gidilmesinde bir faide olmayup muhacirin-i merkûme beyhûde tazyik ve emsâllerinin nâil olduğu âtfet-i seniyyeden mahrûm edilmiş olacıklarına mebnî meblağ-i mezbûrun sadaka-i seniyye olarak terkîn-i kaydı...», Şûrâ-1220.

217 Şûrâ-1943.

218 Şûrâ-2245.

219 Meclis-5196.

220 Şûrâ-6048.

Amasya ve Niksar gibi bazı yerlerde de halk kendi bölgelerine yerleştirilen göçmenler için evler yapıyor, bunlar yeni gelen halka dağıtıyordu²²¹.

Kastamonu'da da göçmen evlerinin yapımına gerekli kerestenin devlete ait ormanlardan kesilmesine izin verildiği görülmektedir²²². bir başka uygulama da, göçmenlere kereste vermek yerine, kereste elde edebilecekleri baltalık vermek şeklindeydi²²³.

Göçmen evlerinin yapımında kullanılan ve devlete ait ormanlardan bedelsiz olarak sağlanan kerestelerden vergi de alınmıyordu. Örneğin İzmit'te ve Kastamonu'da bu türden uygulamalar yapılmıştı²²⁴. Diğer yandan da devlet göçmenlerin ormanları tahrip etmemelerine, ağaç kesmemelerine hatta ormanlık yerlere köy kurulmamasına özen göstermeye çalışıyordu²²⁵.

Bu şekilde evler yapıldıktan sonra, kurulan yeni mahalle veya köylere isimler verilmekte, bu isimler buldukları vilâyete, vergi memurlarına bildirilmekte, daha sonra da gazetelerde ilân olunmaktaydı²²⁶.

Göçmenlere dağıtılan arazilere ve yaptırılan evlere ilişkin tapular hemen değil, bir süre sonra verilmekteydi²²⁷.

Ev yapımı konusunda devlet bir hayli harcama da yapmıştır, fakat bu harcamalar ihtiyaçları karşılamaktan çok uzak kalmıştır. Örneğin, 1878 yılında bu amaçla hazine tarafından 300.000 kuruş verilmesi kararlaştırılmış, bununla beraber giderler bu miktarın çok üstüne çıkmıştır²²⁸.

Göçmenler bazı yerlerde terk edilmiş olan evlerde kalabilmeleri ve buralardan kendilerine arazi verilmesi için ilgili devlet kuruluşlarına da başvurmuşlardı. Gemlik'te Yunan eşkiyalarının dağlara yerleşmeleri üzerine rahatsız olan yerli halk buradaki 200 evi terk etmiş, geriye 8-10 ev halkı kalmıştır. Terk edilen bu yerlere göçmen yerleştirilmesi için çaba harcanmıştır²²⁹.

Göçmenlerin evleri ile, yerli halkın evleri arasında yapı farklılıkları vardır; göçmen köylerinde evler genellikle «U» şeklinde dizilmekte, köy meydanı ortada boş kalan kısma isabet etmekteydi²³⁰. Yerli köylerle göçmen köyleri arasında ev düzeni açısından karşılaştırma yapan coğrafyacıların göçmen köylerinin ve mahallelerinin

221 Dahiliye-32949.

222 *Kastamonu Vilâyeti Salnâmesi*, 1310 (1892-93), 314.

223 Dahiliye-Cemaziyülevvel-4.

224 Şûrâ-2888.

225 Şûrâ-2664.

226 Şûrâ-3795.

227 Dahiliye-72773.

228 Dahiliye-62322.

229 Dahiliye-69927.

230 Vakfiye, sıra no. 3'de Eskişehir bölgesinde göçmenlerin yerleştiği arazi ile birlikte evlerin diziliş biçimi krokide belirtilmektedir.

lelerinin yerli köylerden biraz daha plânlı olduğu konusundaki gözlemlerini, köy veya mahalle kuruluşunda uygulanan yukarıdaki plândan doğmakta olduğu, belgelerden açıkça ortaya çıkmaktadır²³¹.

2. Sağlık, eğitim ve diğer alanlardaki yardımlar:

Göçmenlerin sağlık ve eğitimleri ile ilgilenmeyi Osmanlı Devleti görev sayıyor, onların dinî isteklerini de gidermeye çalışıyordu.

a) Sağlık yardımları:

Göçmenlere, geçici yerleşme yerlerinde yapıldığı gibi, sürekli yerleşme yerlerinde de sağlıkları ile ilgilenmek gerekiyordu. Göçmenler sürekli yerleşme yerlerinde de birçok sorunla karşılaşmışlardır. Örnek olarak alabileceğimiz Çukuroya bölgesine yerleştirilen göçmenler, çoğu kez sıcak ve ağır havadan hastalanmışlar, şikâyetle bulunarak yerlerinin değiştirilmesini istemişlerdi²³². Bu yörede bataklıkların da bulunması sıtmanın yaygınlaşmasına yol açmaktaydı. Bu nedenle pek çok göçmen hayatını kaybetmişti²³³. Sıtmaya yakalananlara, diğer bulaşıcı hastalıklara tutulanlara tedavileri için ilaç ve doktor gerekiyordu. Her ne kadar Osmanlı yönetimi her ilde en az bir doktor ve bir eczacı buldurmaya çalışıyorsa da, bu illerin büyüklüğü, mesafelerinin fazlalığı, yerleşme yerlerinin dağınıklığı, nüfusun ve hastalananların çokluğu yanında tüm önlemler yetersiz kalıyordu. Bu gibi durumlarda hemen İstanbul'a haber salınıyor, doktor veya ilaç isteniyor, bazen bu istekler karşılanabiliyordu. Buna örnek olarak 1878'de Adana ilinde iki doktor bulunmaktaydı. Göçmenler arasında çıkan hastalıklar nedeniyle bir kaç doktor ve eczacı gönderilmesi bir yazı ile padişaha duyuruldu²³⁴. Sonucun ne olduğu bilinmemekle beraber, bu önlemlerin yeterli olmadığı veya devletin tüm isteklere karşılık veremediği, sıtmadan Ceyhan'ın köylerinde geçen yüzyıl sonlarında bazen 300 hanelik bir köyden kısa bir sürede yalnız 50 hâne kaldığına ilişkin anılardan anlaşılmaktadır²³⁵.

Bazı yerlerde de göçmenler için hastaaneler açılıyordu. Gümölcine'deki²³⁶, Adana'daki²³⁷, Samsun'daki²³⁸ ve Bandırma'daki²³⁹ göçmen hastaneleri bu kuruluşlara ilişkin örneklerdir. Bu hastanelerin yatak takımı, elbise, ilaç ve benzeri ihtiyaçları için devletçe belli miktarlarda para ve çeşitli giderler için 550 000 kuruş

231 TOLUN, 46-54; HÜTTEROTH, *İskân*, 72-74; TUNÇDİLEK, 33-168.

232 Şûrâ-2223; Meclis-4800 Ek 10.

233 Şûrâ-2123.

234 Şûrâ-2123.

235 GÜNDAY, 30.

236 Şûrâ-2781.

237 Şûrâ-2123.

238 Şûrâ-2428.

239 ŞİMŞİR, I, 192 (Belge 88).

ayrılmış, bu paranın 415 335 kuruşu 22 Ağustos- 31 Aralık 1878 arasında, 5852 kuruşu da 1879'un ilk iki ayı içerisinde harcanmıştır²⁴⁰. Ertesi sene aynı hastanenin 29.115 kuruşluk olağanüstü giderleri ortaya çıkmış, bu miktar da yine bu hastane için ayrılmış olan 500 000 kuruştan karşılanmıştır²⁴¹. Samsun'da kurulan hastanede de 1879 senesi için ayrılan miktardan 75.150 kuruş 13 para fazladan harcanmıştır²⁴².

Hastane giderleri dışında ise; fazla doktor ve eczacı gereken yerlere gönderilen doktor ve eczacılar ile ilaç giderleri de bir hayli fazladır. Gönderilen doktora kıdemine ve yeteneğine göre normal olarak 2.000-4.000 kuruş arasında maaş verilmektedir²⁴³. Bunların yanısıra fahri olarak görev yapanlar da vardır, bunlara zaman zaman rütbe ve nişan verilmektedir²⁴⁴.

b) Eğitim ve diğer alanlardaki yardımlar:

Osmanlı Devleti gelen göçmenlerin eğitimi konusunda da gereken önlemleri almaya çalışmıştır. Bu konuda bir örnek olarak devletin «maarif bütçesi»ne 1883-84 yıllarında 100.000 kuruş para ayırdığı ve bu paranın göçmenlerin eğitimi konusundaki istekleri için kullanıldığı gösterilebilir. Balıkesir'de 150 öğrenci alabilecek bir okul yapılmış ve Çerkes göçmenlerinin çocukları için de Çerkes lisanını bilen bir öğretmen gönderilmesi istenmiştir. Öğretmen maaşı 400 kuruştur. Bu tür giderler «maarif bütçesi»nden karşılanmaktadır²⁴⁵. Çeşitli illerden sınırları içinde kurulan köylerde okul ve cami yapılması için istekler geldiği, bu isteklerin ne kadar para ile gerçekleştirilebileceği padişaha yazı ile bildirilmektedir. Bursa ilinde «Halimiye» köyünde bir okul ve cami yapılması için 500 lira gerektiği bildirilmiş ve gereken yardımın yapılması istenmiştir. Bu tür isteklerde okul Maarif Nezareti tarafından, cami ise Evkaf-ı Humâyûn Hazinesi tarafından yaptırılın kararı verilmektedir²⁴⁶.

3) Yardımların malî yönden değerlendirilmesi:

Göçmenlere yapılan yardımlar malî yönden büyük sayılara ulaşmıştır. Çeşitli illerde sürekli yerleşmelerinden itibaren göçmenlere yapılan harcamalara verilecek örnekler bunu daha iyi ortaya koymaktadır. 1877-78 yılında Trabzon ilinde eski göçmenlere ayrılmış para dışında sadece Sohum'dan göç edenler için 500 000 kuruş harcanması gerekmiştir. Bu paranın karşılığı olmadığından, genel bütçe (Müvazene-i Umûmiye) hesabından karşılanamayacağı Maliye Nezareti tarafından bildirilmiş-

140 Şûrâ-2478.

241 Şûrâ-2781.

242 Şûrâ-2428.

243 Şûrâ-2123; Şûrâ-2223.

244 Şûrâ-2428.

245 Şûrâ-72403.

246 Şûrâ-96092.

tir²⁴⁷. Bursa'da da göçmenlerin türlü giderleri için 1878-1879 yılında, 1.083.797 kuruş 35 para tutarında ödenek verilmiştir. Bu para da hazinece Göçmen Olaganüstü Giderleri olarak karşılanmıştır²⁴⁸. Karşılanan bu giderler arasında, önceki bölümlerde anlatılan yardımlar dışında, ölen göçmenler için de yardım yapıldığı yer almaktadır²⁴⁹.

Bolu, Sinop ve Kastamonu'da bulunan Rumeli göçmenlerinin çeşitli giderleri olan (yiyecek, gündelik, ölüm yardımı vs.) 1.058.903 kuruş 23 para da yine «Fevkalâde-i Mülkiye Tertibi» adı ile hazineden ödenmiştir²⁵⁰. Göçmenler için ödenen paralar, aslında ödenmesi gereken miktarların altında kalmıştır. Göçmenler için yapılması gereken harcamalar daha yüksek rakamlara ulaşmaktadır. Konya'da göçmenler için önce nakil ve diğer yardımlar toplamı olarak 580.000 kuruş hazinece verilmiş, daha sonra da bu göçmenlerin gelişlerinden (1890) itibaren geçen 2 yıl 10 aylık sürede 2.000.000 kuruş yardım gerekirken, bunlar için ödenebilen miktar sadece 800.000 kuruş civarında olmuştur²⁵¹.

Bu tür harcamalar Osmanlı İmparatorluğu'nun bütçesi ile birlikte değerlendirildiğinde, önemleri daha iyi ortaya çıkar. Göçlerin en yoğun olduğu 1877-78 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun gelir ve giderleri şu şekilde idi²⁵².

Gelir	1 972 50 000	kuruş
Gider	2 947 100 000	kuruş
Açık	974 600 000	kuruş

Normal bütçe açığı bir milyar kuruşa yakinken, buna ek olarak 2.587.800.000 kuruşluk olaganüstü bütçe açığı vardı. Bu son miktar içinde göçmenler için harcanan paraların oranının yüksek olduğu, iller için örnek olarak verilen olaganüstü göçmen giderleri rakamları dikkate alınarak söylenebilir. Ayrıca, 1878 yılında sadece ulaşım için olaganüstü olarak ödenen miktar 11.542.989, 5 kuruştur. Bu da bu tür giderler hakkında fikir vermektedir²⁵³.

1880-81 yılında ise Osmanlı İmparatorluğu'nda gelir ve giderler durumu şu şekilde idi²⁵⁴.

Gelirler toplamı	16.040.800	lira (1 604 080 000 kuruş)
Genel giderler toplamı	22.164.261	lira (2 216 426 100 kuruş)
Açık	6.123.421	lira (612 342 100 kuruş)

247 Dahiliye-61618.

248 Dahiliye-64767.

249 Dahiliye-64799; Dahiliye-64767.

250 Dahiliye-64799.

251 Dahiliye-Cemaziyülevvel-47.

252 SHAW-KURAL, 226.

253 Dahiliye-62639.

254 Yıldız, Karton 36, Evrak 156, Zarf 142, Kutu XI, 2. sh.

Görüldüğü gibi, bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun giderleri, gelirleri toplamından bir hayli fazladır. 1880-81 malî yılında olaganüstü giderlerinin 60.000.000 kuruş, diğer bir deyimle 6.000.000 lira olduğu²⁵⁵ anlaşıldığında, bu miktarın genel bütçedeki açığın hemen hemen tam karşılığı olduğu gerçeği görülür.

Göçmenler için hazineден taksitler halinde para çekiliyordu. 1879-80 (Hicri 1297) yılında üç aylık bir sürede 125.100.000 kuruş çekilmişti²⁵⁶.

1889-1890 malî yılında ve sonrasında gelir ve giderler arasında büyük farklar bulunmaktadır²⁵⁷.

Malî Yıl	Gelir (kuruş)	Gider (kr.)	Açık (kr.)
1889-1890	1.793.900.00	1.873.300.000	79 400 000
1890-1891	1.776.700.000	1.828.500.000	51 800 000
1897-1898	1.829.100.000	2.244.800.000	415 700 000

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi döneminde 974 600 000 kuruş olan bütçe açığının 1890-91 malî yılına kadar git gide azaldığı, 1897-98 malî yılında ise birden çok yükseldiği görülmektedir. Bunun da nedeninin 1897'deki Osmanlı-Yunan Harbi olacağı açıkça anlaşılabilir. Bir yandan harp giderleri, diğer yandan yeniden artan göçmen akını bu kabarmaya etken olmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu bütçesinde yolculuk, geçici ve sürekli yerleşme giderleri ile ortaya çıkan bu tür olaganüstü giderlerin kapatılması için birçok yollar denenmiştir. Göçmenlerin giderlerinin karşılanması için İstanbul'da Karaköy köprüsü'nün geçiş ücretinin iki katına çıkarılması buna örnektir²⁵⁸. Ayrıca, bazı illerde erkek nüfus başına 4 kuruş vergi konulması kararlaştırılmıştır²⁵⁹. Bunların dışında yine göçmenlere yardım için İstanbul gümrüğü vergisinin %2 arttırılması konsololarca istenmiş, fakat Amerika Birleşik Devletleri'nin bunu kabul etmemesi yüzünden bu proje gerçekleştirilememiştir²⁶⁰. Bulgaristan ve Doğu Rumeli'den göç edenlerin giderlerinin karşılanması için umûm vilâyât ve devâir gelirinin %5'i de bloke edilmiştir²⁶¹. Göçmenlere yardım edebilmek için kurulan derneklerin yanısıra²⁶², kaymakamlar kendi ilçelerinde para toplayarak²⁶³, milletvekilleri ise aralarında ve çeşitli yerlerden para toplayarak bu yardım kampanyasına katılmışlardır²⁶⁴.

255 Yıldız, Karton 36, Evrak 156, Zarf 142, Kutu XI, 18. sh.

256 Meclis-3098.

257 SHAW-KURAL, 226.

258 Meclis-2756.

259 ŞİMŞİR, I, 360 (Belge 213).

260 ŞİMŞİR, I, 422-423, 343 (Belge 256, 257, 274).

261 Meclis-3652.

262 ŞİMŞİR, II, 756 (Belge 373).

263 ŞİMŞİR, I, 542 (Belge 324).

264 ŞİMŞİR, I, 270 (Belge 141).

Yerli halktan elde edilecek gelirlerle açık kapatılmak istenirken, göçmenlere bir kısım muafiyetler sağlanmış, bunların emlak ve gelirlerinden de vergi alınmamıştır²⁶⁶.

Osmanlı İmparatorluğu'nda göçmenlerin karşılaştığı sorunlar hem yurt içi, hem yurt dışı birçok bağışın yapılmasına da yol açmıştır. Yukarıda belirtilen yurt içi yardımların yanı sıra yapılan dış yardımlara örnek çoktur. Milletlerarası Komite'den Rodop göçmenlerine 500, ayrıca İngiliz Büyükelçisi'nden de 500 liralık yardım dağıtılmıştır²⁶⁷, Belçika Kızılhaç'ı da 500 Franklık yardım göndermiştir²⁶⁸. Milletlerarası Göçmenlere Yardım Komitesi'nin çağırısına uyarak Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya, İsviçre, İsveç, Norveç, Danimarka, Mısır, İtalya, Hollanda, Belçika, İspanya gibi ülkeler de yardım göndermişlerdir²⁶⁹. Bu ülkelerden toplanan yardımların miktarı toplam 686.448 altın Franktır²⁷⁰.

Bu arada Fransa 50 000 liralık bir parayı Rodop Göçmenlerine harcama teklifinde bulunmuş²⁷¹. bu yardım yapıldığı takdirde İngiltere'nin de aynı miktarda yardım yapacağı belirtilmiştir²⁷². İngiltere'den para yardımının yanısıra sebze tohumları bile gönderilmiştir²⁷³. Macaristan'da yardımlara katılan bir ülke olmuştur. Göçmenlere ve savaş yaralılarına Macaristan'da 1 Mayıs-12 Aralık 1878 tarihleri arasında 3.552.05 Florin toplanmıştır²⁷⁴. Rusya da yapılan yardımlara katılmıştır. Rus makamları Edirne'deki göçmenler için buğday ve mısır yardımı yapmışlar, göçmen çocuklarının giydirilmesi için para vermek amacı ile Osmanlı Devleti ilgililerinden izin istemişlerdir²⁷⁵. Bunlardan başka yurt dışından da bazıları kişisel yardımları ile bu kampanyalara katılmışlardır²⁷⁶.

Gerek Osmanlı Devleti'nce bütçeden ayrılan paralar ve gerekse yurt içi ve dışı yardımlara karşın göçmenlerin sorunlarla karşılaşması tamamiyle önlenememiş, ancak kısmen giderilebilmiştir. Yapılan yardımlar da göçmen sorununun uluslararası görünümünün bir belirtisi olmuştur.

265 Şûrâ-2581.

266 Şûrâ-2645.

267 ŞİMSİR, I, 513 (Belge 314).

268 ŞİMSİR, I, 500 (Belge 305).

269 ŞİMSİR, II, 214 (Belge 54 Eki).

270 ŞİMSİR, II, 202 (Belge 54).

271 ŞİMSİR, I, 726 (Belge 453).

272 ŞİMSİR, I, 726 (Belge 454).

273 ŞİMSİR, I, 461 (Belge 275).

274 ŞİMSİR, I, 728-29 (Belge 456 ve Eki).

275 ŞİMSİR, I, 375 (Belge 222).

276 ŞİMSİR, I, 421, 439-440, 512 (Belgeler 179, 259, 261, 313).

4. Önlemlere karşın giderilemeyen sorunlar:

Osmanlı yönetiminin aldığı bütün önlemlere karşın, göçmenler yine birçok sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bunların büyük bir kısmının kaynağı örgütlerin geç ve iyi kurulamamış olmasıdır. Bu konuda, büyük kitlelerin Balkanlardan imparatorluğun henüz elde bulundurulmakta olan kesimlerine kaçtığı veya göçe zorlandığı 1877-78 Osmanlı-Rus harbine kadar, göçmenlerle ilgili olarak kurulan örgütlerin aksaklıklarından, karşılaşılan karmaşık sorunlardan, osmanlı yönetiminin tecrübe kazanmış olması, yine aynı durumla karşılaşılabileceği önceden kestirilerek, harp başlayınca yurt düzeyinde örgütsel önlemler alması gerekirdi. Büyük bir ihtimalle, göçmen komisyonlarında görev alanların bu ikinci işlerini bir ek görev olarak yürütmeleri, göçmen akımı duraklayınca, bunların yeniden eski memuriyetlerine dönmeleri, bu komisyonlardaki işlerini benimseyememelerine etken olmuş, sorunların istendiği ölçüde çözümünü engellemiştir.

Sürekli yerleşmelerinden sonra göçmenlerin karşılaştıkları en önemli sorunlardan biri, yerli halk ile aralarındaki arazi anlaşmazlıkları olmuştur. Örnek olarak gösterebileceğimiz, Konya'nın Akşehir ilçesinde Çerkes göçmenleri ile yerli halk arasındaki arazi anlaşmazlığı nedeniyle, halk şikâyetinde bulunmuş, göçmenlerin kendilerine ait toprakları kullandıklarını belirtmişlerdir²⁷⁷. Bunun gibi, Trabzon'da²⁷⁸. Afyon karahisar'da²⁷⁹. ve Biga'da da bu tür bir çok arazi anlaşmazlığı görülmüştür. Eski halk, gelen göçmenler nedeniyle, arazilerinin daralması ve tapu ile sahip oldukları topraklarının göçmenler tarafından kullanılmasından şikâyetinde bulunmaktadırlar.

Arazi anlaşmazlığını yaratan diğer bir neden de, gösterilen yerleri beğenmeyip, bölgede bulunan diğer topraklara giden göçmenler ile gidilen yerleri kullanmakta olan eski halkın, doğal olarak, bu durumdan hoşlanmamasıdır²⁸⁰. Hatta bu tür anlaşmazlıklar eski ve yeni göçmenler arasında bile olmaktadır²⁸¹. Bunların da kökeni, yukarıda da açıklandığı üzere, tapu-kadastro işlerinin düzensizliğidir²⁸². Hükümetler bu anlaşmazlıkları ve bunlardan doğan çatışmaları önlemek için çoğunlukla bir kısım göçmenleri başka illere göndermişler, bazan da jandarma göndererek veya mevcutlarının sayısını arttırarak, bu tür anlaşmazlıkları önlemeye çaba göstermişlerdir²⁸³.

Açlık, yoksulluk ve hastalıklar da göçmenlerin sürekli yerleştikleri yerlerde karşılaştıkları büyük sorunlar olmuş, bazan bunlar pek de kolay giderilememiştir. 1879

277 Dahiliye-Cemaziyülahir-48.

278 Dahiliye-81206.

279 Dahiliye-95934.

280 TUNÇDİLEK, *Eskişehir*, 17-18.

281 Meclis-5444.

282 TUNÇDİLEK, *İskân*, 25.

283 Dahiliye-81206; Dahiliye-Cemaziyülevvel-48.

senesinde Ankara'daki İngiltere Viskonsolosu Gatheral'den İstanbul'daki Büyükelçi Layard'a gönderilen bir rapordan, gelen 30.000 göçmenden 9.000'inin Ankara içine yerleştirildiği, yardımların düzenli dağıtılamaması nedeniyle, yoksul ve yardıma muhtaç durumda kaldıkları yazılmaktadır²⁸⁴. Sivas'ta Zile kazasında aç kalan birçok göçmen hükümet binasına saldırmış, simitçilerin simitlerini yağmalamış, kendilerine yiyecek verilmesini istemişlerdir²⁸⁵. Harput'ta bulunan bir kısım göçmenler de, kitlik nedeniyle yeniden Diyarbakır'a göçmüşlerdir²⁸⁶.

Salgın hastalıklarla da, bir çok önlemlere karşın, baş edilemediği görülmektedir. İstanbul'da 160.000 göçmen arasında çıkan salgın hastalıklar, bu büyük kent halkının sağlığını büyük ölçüde tehlikeye soktuğu gibi²⁸⁷. Anadolu'nun bir çok il ve kasabalarında da aynı durum görülmüştür. Karesi'de²⁸⁸, Bandırma'da²⁸⁹, Siverek'de²⁹⁰, Bursa'da²⁹¹, Tarsus'ta²⁹², kolera salgını çıkmış, açılan gözetim evleri (tahaffuz-haneler)²⁹³ bile bu salgından birçok kişinin ölümünü önleyememiştir. Kolera ile birlikte, tifo, tifüs ve sıtma da birçok göçmenin ölümüne neden olmuştur.

Göçmenler, bütün yukarıda anlatılan değişik sorunlar yanında, üretime ilişkin güçlüklerle de karşılaşmışlardır. Bunların yerleşme hatalarından doğduğu söylenebilir. Çoğu göçmen, evvelce kendi yurtlarında öğrenmiş oldukları tarım yöntemlerini, yeni yerleşme bölgelerinde bazan arazinin elverişsizliği, bazan araç ve gereç eksikliği nedeniyle uygulayamamış, yeni çevre koşullarına uymakta zaman kaybetmişlerdir²⁹⁴. Bazan ormanları tahrip ederek yakacak gereksinimlerini gidermeğe çabalamışlar, bazan da tarım arazileri ele geçirmişlerdir²⁹⁵.

Sonuç olarak şunlar söylenebilir:

a) Anadolu'ya gelen göçmenler önceleri İstanbul'da geçici yerleşme yerlerine yerleştirilmişlerdir. Buradan da sürekli yerleşme yerleri saptanıp gönderilmişlerdir. Bu yerleşme işlemi belirli bir plana göre yapılmıştır. Önceleri İstanbul'a yakın bölgelere, daha sonra da Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir.

Özellikle Kafkasya'dan ve Kırım'dan gelen göçmenlerin Rus hudut bölgelerine yerleştirilmeleri istenmiş, bunlar daha iç kısımlara gönderilmişlerdir²⁹⁶.

284 ŞİMSİR, II, 135 (Belge 13).

285 Dahiliye-85291.

286 Dahiliye-84698.

287 ŞİMSİR, I, 422-23 (Belge 256, 257).

288 Dahiliye-Rebiülevvel-12.

289 Dahiliye-Rebiülevvel-20.

290 Dahiliye-Rebiülevvel-18.

291 Dahiliye-Rebiülevvel-18.

292 Dahiliye-Ramazan-10.

293 Dahiliye-100965; Dahiliye-100978; 100979.

294 Meclis-5444.

295 Dahiliye-Zilkade-7.

296 Meclis-4800, Ek 10.

b) Göçmenlere geçici ve sürekli yerleşme yerlerinde tüm sorunlarını önleyecek önlemler alınmasına çalışılmış, fakat kanunlardaki özellikle, vergi kanunundaki eksiklikler tapu-kadastro işlemlerinin karışıklığı ve göçmenlerin çok fazla sayıda oluşu, bu önlemleri zamanla etkisiz hale getirmiştir.

c) Göçmenlere birçok muafiyetler sağlanmıştır. Askerlik ve vergi muafiyetleri için tanınan süreler önceleri yeterli sürelerdi (askerlik 25, vergi 10 sene). 1885'ten sonra yine göçmen sayısının yoğunluğu ile muafiyet sürelerinin azaltılması (Askerlik 6, vergi 2 sene) eski ve yeni göçmenler arasında bir adaletsizlik yaratmıştır.

d) Göçmenler konusunda örgüte ilişkin önlemler geç alınmış, örgütler arası uyumlu bir çalışma yapılamamıştır. Bu da yine yoğun göçmen akını nedeniyle ortaya çıkan aksaklıkları doğurmuştur. Tüm göçmenlere arazi-yardımları ve diğer yardımlar eşit olarak yapılamamıştır. Boş arazilerin saptanmasında gerçekçi bir değerlendirme yapılamamış, göçmenlerin geldikleri yerlerdeki koşullara uygun yerler verilmesi yerine, boş olan yerlerin dağıtılması yoluna gidilmiştir. Komisyonca yeterince göçmen bulunan yerlere artık göçmen gönderilmemesi kararı verildiği halde buralara yine göçmen akını önlenememiştir.

e) Devletin savaşlarla ve dış borçlarla zaten zayıflamış olan bütçesi, göçler nedeniyle daha büyük mali sorunlarla karşılaşmış ve bu sorun vergi toplama, köprü ücretlerini arttırma, iç ve dış yardımlarla giderilmeye çalışılmıştır. Fakat yine de mali sorunlar giderilememiştir.

f) Göçmenler en çok ulaşım ve geçici yerleşme sürelerinde zorluklarla karşılaşmıştır. Sürekli yerleşme yerlerinde karşılaşılan sorunlar daha çok salgın hastalıklar, arazi anlaşmazlıkları, yer beğenmeme gibi konularda ortaya çıkmıştır.

g) Devlet göçmenlere yönetmelik ve tüzüklerde belirtilen ve uygulamayı düşündüğü önlemleri tam olarak uygulayamamıştır. Bunun da en önemli nedenleri göçmen sayısının fazlalığı, mali zorluklar ve yerel yöneticilerin hataları olmuştur.

Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu göçmenler konusunda planlı bir biçimde ve iyi niyetli hareket etmek istemiştir. Ancak göçmen örgütlerinin geç kurulması, yurt düzeyinde örgütlenilmesine karşın etkin olmayışı, arazi kanunu boşlukları, mali yönden içinde bulunulan güçlükler ve gelen göçmenlerin alınan önlemleri etkisiz hale getirecek kadar sayıca çok olmaları, hem göçmenlerin, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun bu konuda karşılaştığı güçlüklerin kaynakları olmuştur.

IV. Göçlerin topluma olan demografik, ekonomik ve toplumsal etkileri:

Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli tarihlerde farklı uygulanan yerleştirme politikaları sonucu ortaya çıkmış olan nüfus hareketleri, genel yönleriyle ele alınmıştır. Buna göre Anadolu zaman zaman bir «alçak basınç merkezi» gibi çevresinden ken-

disine doğru «yüksek basınç merkezlerinden» göçmen almış, zaman zaman da Anadolu göç vermiştir²⁹⁷. Bu durumun ortaya çıkmasında, geniş bir coğrafi alana yayılmış ve çok çeşitli etnik kökenlerden toprağa yerleşik ya da göçebe insan topluluklarını az çok istikrarlı bir çatı altında yüzyıllar boyunca barındırabilmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun²⁹⁸ savaş ve ayaklanmalarla toprak kayıplarına uğraması önemli rol oynamıştır. İç ve dış koşulların etkileriyle gerileme devrine giren Osmanlı Devleti, birçok devletin sömürü emelleri ile karşı karşıya kalmış, topraklarını parça parça elinden çıkarmıştır.

Kaybedilen topraklardan Anadolu'ya ve kaybedilmeyen diğer topraklara yönelen göçmenler, bir çok sorunla karşılaşmışlar, bunun yanısıra Anadolu'nun demografik, ekonomik ve toplumsal yapısına da büyük etkilerde bulunmuşlardır. İşte göç edenlerin göç etme nedenleri, hangi koşullarda ve nerelere göç ettikleri ile kendilerine yapılan yardımlar ve karşılaşılan sorunlarla birlikte, yukarıda konu edilen 1878-1900 yılları arası göçlerin, izleri günümüze kadar uzanan demografik, ekonomik ve toplumsal etkileri büyük önem taşımaktadır.

A. Demografik etkileri

Anadolu'nun büyük bir kısmında ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar önemli bir yerleşme (iskân) işlemi görülmemiştir. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun en iyi devirlerinde (on beş ve onaltıncı yy) sık bir köy ağı vardı²⁹⁹. Fakat bu durum 1600 yıllarındaki iç ayaklanmalar nedeniyle çözülmüş, verimli yerlerde bulunan bir çok köy sahipsiz kalmıştır³⁰⁰. Anadolu nüfusunun Moğol akınları nedeniyle artması, iç göçler, karışıklıklar üzerine, yeni ele geçirilen toprakların değerlendirilerek, geliri arttırmak ve merkezi otoriteyi kuvvetlendirmek gibi ekonomik ve yönetsel amaçlar ile birlikte, yoğun nüfusun bir yere akıtılarak toplumsal patlamaları önlemek biçimindeki toplumsal amaçlar, Osmanlı Devleti'nin dışa dönük yerleştirme politikasını ortaya çıkarmıştı. Toprak kayıpları ile birlikte özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında içe dönük bir görünüm kazanan göçler, Anadolu'da nüfus yoğunluğunun yeniden artmasına yol açmıştır. Zaten demografik bakımdan göçler herşeyden önce bir ülkenin veya bölgenin nüfusunun artış ve azalışı üzerinde doğrudan doğruya etkin bir faktör durumundadır³⁰¹. Göçmen alan ülkedeki nüfusun doğal artış oranı da ne kadar az ise, gelen göçmenlerle ortaya çıkan nüfus artışı o derece fazla olur³⁰². 1850-1950 yılları arasında da Türkiye'nin doğal nüfus artış oranı

297 KAZGAN, 312.

298 NALBANTOĞLU, 33.

299 HÜTTEROTH, *İskân*, 58.

300 Bu konu için Anadolu'dan Rumeli'ye yerleştirmeler kısmına bakınız.

301 GÜRTAN, 316.

302 VERGOTTİNİ, 17.

%1 kabul edilmiştir³⁰³. Buna göre 1877-1900 yılları arasında Anadolu'ya yapılan göçlerin nüfus artışına etkisinin de büyük olduğu ortadadır. Bu yoğun nüfus artışı, Anadolu'da nüfusun dağılımını rastlantılara bağlı kalarak bugünkü anlamsız ve oransız biçime sokmuştur³⁰⁴.

Anadolu'ya göç eden kitleler, sadece Anadolu'nun nüfusunu oransız biçimde arttırmakla kalmayıp nüfusunun köy-kent dağılımı üzerinde de etkili olmuşlardır. Gelen göçmenler, çoğunlukla boş topraklar üzerine köyler kurarak yerleşmişlerdir, bu da nüfusun köy lehine dağılımına yol açmıştır. Köylerin dağılma ve küçülme nedenlerinden en önemlisi konumuzu oluşturan göçler olmuştur³⁰⁵. Buna ilişkin olarak da ileride ele alınacak olan gecekondü sorununun ortaya çıkması da yine 1878 senesine rastlamaktadır.

Demografik bakımdan göçlerin diğer etkileri de nüfusun cinsiyet, yaş, doğum ve ölüm oranı üzerindedir. 1878-1900 yılları arasındaki göçlerin bu tür özellikleri tam olarak saptanmış değildir. Fakat arşiv belgeleri arasında bir Göçmen Komisyonu Muhasebecisinin 1881-1882 yıllarında 410 hâne ve 1736 nüfusa ilişkin kayıtları bu konuda bir fikir vermektedir³⁰⁶. Bu kayıtlar şu şekildedir;

Kabile adı	Hâne	Yaş belirsiz	Erkek		Toplam	Kadın	Top.
			15-40	15'e kadar			
Abarih	200	60	340	100	500	400	900
Bastı	50	10	70	15	90	100	190
Karatay	—	15	75	20	110	90	200
Altıkesik	50	8	65	18	91	100	191
Tatar	—	20	80	30	130	120	250

Yukardaki veriler orta yaşlıların ve az da olsa erkek nüfusun fazlalığını ortaya koymaktadır. Göçmen çeken ülkelerde göç eden nüfusun bu tür özellikler taşıması daha fazla görülür³⁰⁷. Gelen göçmenler ne kadar fazla sayıda iseler ve aralarındaki cinsiyet ve yaş farkları ne kadar çoksa geldikleri ülkede de yapacakları demografik etkiler o derece şiddetli olur³⁰⁸. Bu duruma göre Anadolu'ya yönelik göçlerin etkilerinin kuvvetli olduğunu kabul etmek gereklidir. Doğum ve ölüm oranlarına ilişkin

303 KAZGAN, 317.

304 BARKAN, *Reform*, 50.

305 TANKUT, 16, 25, 34.

306 Dahiliye-71515. Tabloda görülen toplam erkek nüfuslar belgelerde yoktur, hesaplanarak tarafımızdan eklenmiştir.

307 THOMAS, 423'te 1850-1920 yılları arası Atlantik Okyanusu'nu geçenlerin %60-70'inin erkek nüfus olduğu belirtilmektedir.

308 VERGOTTİNİ, 17.

sayısal verilerin yokluğuna karşın, göçlerin doğum ve evlenmeleri arttırdığını, ölümlerin azalması sonucunu doğurduğunu, göçlerin genel etkilerine dayanarak söylemek mümkündür³⁰⁹.

Bu duruma göre göçlerin toplumda nüfus artışı, doğum, ve evlenme artışına yol açtığı, ölümlerin azalması sonucunu doğurduğu ortaya çıkmamaktadır. Bu etkiler günümüzdeki nüfusun sayısı, cinsiyet dağılımı gibi konularda da önemli değişmelerin kaynağını oluşturmuştur.

Göçmenlerin yukarıda belirtilen etkileri bugüne kadar uzanır. Bunun en güzel örneğini de günümüzdeki yoğun iç göçlerde görmekteyiz. Günümüzde iç göçlerin kaynaklandığı bölgeler, 1878-1900 yılları arasındaki göçmenlerin yerleştirilmiş oldukları bazı bölgelerdir³¹⁰. Buna örnek olarak göstereceğimiz iç göçlerin asıl kaynağı olan Doğu Anadolu bölgesi ile Doğu Karadeniz bölgesine de³¹¹ diğer bölgelere olduğu gibi bir hayli göçmen yerleştirilmiştir³¹². Zaten dağınık yerleşmelerin yerince bulunduğu Karadeniz bölgesinde plansız yapılan yerleştirmelerde, daha dağınık yerleşmeler yaratılmıştır³¹³.

İç göçlerin nedenleri arasında yer alan yoğun nüfus konusunda dış göçlerin artırıcı etkisi bilindiğine göre, iç göçler üzerinde dış göçlerin önemli etkileri olduğu ortadadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda XV.-XVI. yüzyıllarda içgöçler, ekonomik, yönetsel ve toplumsal amaçlarla birlikte dış göçlerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. 1878-1900 yılları arasında Anadolu'ya yönelik dış göçler ise bu kez iç göçlerin nedeni olarak ortaya çıkmakta ve bunun etkileri günümüzde hâlâ devam etmektedir.

B. Ekonomik etkiler:

Dış göçlerin nüfus, yaş, cinsiyet bakımından taşıdığı özellikler, aynı zamanda farklı ekonomik sonuçlar yaratır. Orta yaşta çalışabilir nüfusu gönderen ülkede işgücü azalacağından bir kayba uğrarlar³¹⁴. Ancak nüfus gönderen ülkede artışın hızlı ve nüfus miktarının fazla olması bu kaybı azaltır, yaşam koşulları ile ilişkiler düzelir³¹⁵. Nüfus alan ülke yönünden de, nüfus artışı az ve nüfus miktarı fazla ol-

309 VERGOTTİNİ, 17.

310 Bu konu için sürekli yerleşmeler kısmına bakınız.

311 TÜMERTEKİN-ÖZGÜÇ, 7.

312 Dahiliye-64541, Dahiliye-83650; Dahiliye-79603; Dahiliye-81206; EREN, Göç 79.

313 TUNÇDİLEK, *İskân*, 26.

314 VERGOTTİNİ, 19. Nüfus gönderen ülkeler açısından konumuzu oluşturan dış göçlerin nasıl bir etkide bulunduğu daha önce açıklanmıştır. İşgücü kaybına karşılık, ellerine geçirdikleri topraklar, mallar nüfus gönderen ülke açısından çok kazançlı bir durum yaratmıştır.

315 VERGOTTİNİ, 20.

mayan iktisadi kaynakları bol olan bir ülke olduğu takdirde dış göçler yarar sağlar. İktisadi imkânlarla nüfus arasında denge sağlayıcı rolüne ek olarak göçler, kişilerin bilgi ve becerilerinden en çok yararlanmayı olanaklı kılan bir faktördür. Bilgi ve beceri sahibi kişileri, gereken yerlere yöneltmek de önemli bir konudur³¹⁶.

Tersi koşullar içinde dışgöçler, nüfus çeken ülkeye el emeği talepten fazla olacağı için ücret azalışı, gelir azalışı, yaşam seviyesinin düşmesi, işsiz bir kitlenin ortaya çıkması gibi olumsuz sonuçlar doğurduğu gibi, göç edenlerin yerleştirilmesi için yapılan harcamalar yönünden de kayıplara yol açar³¹⁷.

Görüldüğü gibi dış göç, nüfus çeken ülkede iktisadi imkânlarla nüfus arasında, içinde bulunulan koşullara göre ya denge sağlayıcı veya dengeyi bozucu bir etkide bulunmaktadır. Konumuzu oluşturan 1878-1900 yılları arası göçlere bu açıdan bakacak olursak şu etkileri görebiliriz:

Balkanlar'da yaşayan Türkler, savaş ve ayaklanmalar sonucu ellerindeki toprakları işleyemiyor, bırakıp kaçıyordu. Balkanlı çiftçiler ise dağlık bölgelerden inip Türk topraklarını kiralamaya ırgat olarak çalışmaya başlamıştılar. Bu sıralarda dünya ekonomisi de biçimini değiştirmiş ve gerek yeni tarım biçimleri ve gerek pazar durumu nedeniyle bağımsız ve varlıklı çiftçiler ve küçük arazi sahipliği rejimin yararına çalışmaya başlamıştı. Bu nedenle Balkanlarda yeni bir ideoloji, herkeste işlediği toprağa sahip olma hak ve isteğini yaratmıştı. Sonuçta bir yandan savaşlar, diğer yandan dünya ekonomisi dengesinde batı endüstri kapitalizminin istilası karşısında doğu ülkeleri zararına başlayan yeni gelişmeler iş hacmini azaltmış, yaşam koşullarını güçleştirmişti. Bu durum karşısında İmparatorluğun her yanında olduğu gibi Balkanlarda da köy ekonomisinin durumu pek parlak değildi³¹⁸.

Anadolu'ya çok sayıda gelen göçmenler çoğunlukla çiftçi ailelerdi³¹⁹. Bunların çoğu da yine çiftçilik yapabilecekleri boş topraklara yerleştirilmişlerdir. Konumuzu oluşturan göçlerin, Batı Avrupa ve Doğu Avrupa'dan yeni dünya ülkelerine doğru olan göçlerden büyük farklılığı vardır. Bu fark, nedenler kadar sonuçlar açısından da geçerlidir. Yeni dünya topraklarına doğru olan göçlerde, Avrupa halkları, zengin ve el-değmemiş topraklarda, kullanılmamış kaynakların kullanımını gerçekleştirme fırsatını bulmuştur; teknolojik bilgiyi beraberinde götürmüş, kapital birikimi sağlamış, kendisine uygun yönetimi kurabilmiştir. Oysa Balkanlardan Anadolu'ya göç edenler, savaşların üretim gücünü tükettiği bir devletin topraklarına sığınmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle yeni dünyaya göçler kapital birikimi ve gelişmenin kaynağı olduğu halde, Anadolu'ya yönelik göçler yıkılma sürecini çabuklaştıran bir etken olmuştur³²⁰.

316 GÜRTAN, 317.

317 ÇALGÜNER, 58.

318 BARKAN, *Mücadele*, 497.

319 Meclis-5257.

320 KAZGAN, 316.

Osmanlı İmparatorluğu 1878-1900 yılları arasında ekonomik bakımdan batılı ülkeler gibi gelişmiş bir durumda değildi. Bu nedenle özellikle bu devrede ortaya çıkan göçlerle oluşan nüfusun fazlası, endüstri ve ticaret alanlarında yer bulamayacağından tek yol olarak toprak üzerinde hayatını kazanmak zorundaydı. Yeni gelen göçmenlerle o tarihe kadar hayli dar olan tarım alanları genişlemiş, bunun sonucunda da tarımsal üretim büyük artış kaydetmiştir. Devlete ait olan ve yerli halk tarafından mer'a olarak kullanılan toprakların göçmenlerce tarım alanı olarak kullanılmasına başlaması, Anadolu'nun asırlardır süregelen hayvancılık ekonomisini ikinci plana itmiştir, bunun yerine tarım devresi başlamıştır³²¹. İhraç istatistiklerine göre; 1877-78 yılında 465 milyon kuruş, 1907-1908 yılında ise 753,9 milyon kuruş değerinde tahıl ihrac edilmiştir. Ayrıca toplanan vergiler de bu konuda yeterli fikir verir³²²;

1887-1888 yılında toprak ve çiftliklerden alınan öşür vergisi 425.700.000 kuruştur.

1908-1909 yılınra toprak ve çiftliklerden alınan öşür vergisi 690.500.000 kuruştur.

Hayvancılık konusuna ilişkin veriler ise şöyledir:

1839 yılında 72,8 milyon kuruş vergi.

1876 yılında 183 milyon kuruş vergi.

1907-1908 yılında 186 milyon kuruş vergi.

Görüldüğü gibi çiftçilik ve toprak sahiplerinin vergileri de bu konuda yeterli bir kanıttır. 1887-1888 yıllarında toplanan vergi (öşür) 425,7 milyon kuruş, 1908-1909 yılında toplanan vergi ise 690,5 milyon kuruştur. 1839 yılında 72,8 milyon kuruş olan hayvancılık vergisi geliri ise 1876 yılında % 150 oranında artarak 183,9 milyon kuruşa ulaşmıştır. Fakat 1876 yılından sonra 1900 yılına kadar sürekli olarak hayvancılık vergi geliri düşmüştür: Bu vergi 1907-1908 yılında bile sadece 186 milyon kuruştur. Ve bu vergi miktarı 1876 yılından 1907 yılına dek sadece 2 milyon kuruşluk bir artma göstermiştir.

Dış ticarete de 1878-79 yılından sonra hızlı bir artış olmuştur. 1878-79 yılında 839,6 milyon kuruş olan ihrac mallarının değeri, 1907-1908 yılında % 100 den de fazla bir artış göstererek 1,9 milyon kuruşa çıkmıştır³²³.

Nüfusu artan bir ülkede, köylünün elinde bulunan veya kullandığı arazinin git-tiğe küçüldüğü ve yetersiz kaldığı bilinmektedir. Bir arazinin kendi varlığını tehlikeye sokacak kadar küçülmesi köylünün er-geç ağır koşullarla borçlanmasına, faizcilerin eline düşmesine ve sonunda tarlasını satarak köyünde ırgatlaşmaya yol açar veya içgöçlerde itici bir neden olarak kabul ettiğimiz bu koşullarda gurbete çıkmaya

321 TUNÇDİLEK, *İskân*, 24.

322 SHAW-KURAL, 231-235.

323 SHAW-KURAL, 239.

zorunluluk duyar³²⁴. Önceleri devlete ait boş arazilere yerleşmeler daha sonra da devam eden göçlerle tüm boş tarım alanlarının dolması, yukarıda belirtilen sonuçlara yol açmıştır. Örnek olarak 1889 yılında Tarım Bakanlığının köylülere verdiği borç 16.2 milyon kuruş iken, 1907'de 109.7 milyon kuruşa çıkmıştır³²⁵. Bu veriler de bu tarihlerde çoğunluğu tarım ile uğraşan halkın koşullarının nasıl değiştiği konusunda bir fikir vermektedir. Zorlaşan koşullar nedeniyle satılan topraklar ise genellikle zenginlerin arazisinin daha da büyümesi sonucunu yaratmış, toplum yapısı sınıfsal açıdan da biçim değiştirmeye yönelmiştir.

Toplumsal değişimin itici gücü, en önemli araçlarından biri teknolojidir. Bir toplumda meydana gelen bir yeniliğin yayılma biçimlerinden biri de kültürel yayılma-
dır. (Difüzyon) Kültürel yayılmanın gerçekleşmesinde ise göçler önemli rol oynar. Teknolojinin bir doğa-toplum aracı olduğunu da belirttik³²⁶. Nedeni de artı ürüne yol açmasıdır. Artı-ürün de kent nüfusunun artmasına, işbölümünün gelişmesine yol açar³²⁷. Teknolojik gelişmenin ortaya çıkması için de önce bir nüfus artışı veya toplanma, bir kent, sonra da bir sermaye birikimi gereklidir. Anadolu'da teknolojinin ilerlemesi ise sermaye birikiminin olmayışındandır³²⁸. Bu konunun başında da belirtildiği gibi Anadolu'ya yönelik göçler kapital birikimi yaratmaktan çok, yıkılma sürecini çabuklaştırmıştır. Bilindiği gibi Osmanlı sistemi, toprak düzenine ve merkezi iktidarın gücüne dayanırdı. Bu her iki özellik birlikte Osmanlıların kapitalist bir toplum yapısına doğru evrimleşmesini engellemiştir. Çünkü her iki özellik de kapitalist bir evrimleşme için gerekli olan sermaye birikimini önleyici etkilere sahipti; ilk olarak toprağa bağımlılık müslüman halkın ticarete etkin bir biçimde girişmesini desteklemiyordu. Bu geleneğe ek olarak tarımsal artı-ürün tüketiminde önceleri hizmet, daha sonra da mal biçiminde kullanıldığından ve merkezi iktidar tarafından alındığından, bir sermaye birikimine yol açma niteliğinden yoksundu. Sermaye birikimi olmayınca da kapitalist bir evrimleşmenin oluşması zorlaşıyordu. Merkezi bürokrasi, başka güçlü grupların ortaya çıkmasını önleyecek biçimde, her ekonomik etkinliği önliyordu. «Gerçekten de merkezi iktidar ekonomik ve toplumsal evrimi engelleyici iki önemli işleve sahipti;

1- Tarımsal artı-ürünü denetlediği için ekonomik bakımdan etkin grupların sermaye biriktirmesi olanağını kısıtlıyordu.

2- Gelirlerini tüketim (ordu vs) ya da toplumsal refah etkinlikleri için kullanıyor, böylece tarımsal artı-ürünün ekonomik bakımdan verimli alanlarda kullanılmasını engelliyordu»³²⁹

324 Bu konu için bk. BARKAN, *Mücadele*, 498.

325 SHAW-KURAL, 233.

326 ROSTOW, 277; KONGAR, *Toplumsal Değişme*, 225.

327 NALBANTOĞLU, 35-36.

328 NALBANTOĞLU, 65.

329 KONGAR, *Türkiye*, 54.

İşte konumuzu oluşturan göçlerde de yukarıdaki merkezi bürokrasi işlevleri uygulamaya devam etmiştir. Arazi üzerinde çalışmak zorunda kalan göçmenler, artı-ürünün denetimi nedeniyle bir sermaye birikimi fırsatı bulamamışlar, ayrıca Osmanlı devletine büyük bir sorun olarak ortaya çıktıklarından giderlerin artmasına yol açmışlardır. Osmanlı Devleti gelen göçmenlerin toplumsal refah etkinliklerini sağlamak için çaba sarfederken, tarımsal artı-ürünün ekonomik bakımdan verimli alanlarda kullanılması imkânını azaltmıştır. Göçmenler ayrıca yerleştikleri topraklarda kendilerine yardım eden, toprağını süren, tohum veren, hayvanını kendileri için kullanan yerli halka da ürün aldığında bu yardımların karşılığını ürün olarak vermekteydi³³⁰. Dolayısıyla göçler başlangıçta zaten sermaye birikimini önleyici bir görünüm içinde olan Osmanlı Devletinin sermaye birikimi sürecine hiç bir katkıda bulunmamış, tam tersine onun çöküşüne, toplumsal refahları açısından yapılan yardımlar nedeniyle gider arttırıcı bir rol oynamışlardır. Ancak göçmenlerin yerleşmesinden sonraki yıllarda, geldikleri yerlerde edinmiş oldukları becerileri yeni yerleşme yerlerinde uygulayarak³³¹ tarım ürünlerinin artışı sağlamaları, olumlu bir etki yapmışsa da yukarıda belirtilen nedenlerden ötürü yine sermaye birikimine yol açılmamıştır. Bunda Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesinin az gelişmiş ve güçsüz oluşunun da rolü vardı. Bu arada gelen göçmenlerin geldikleri yerlerde bıraktıkları maddi değerler, Osmanlı Devleti tarafından tasfiye edilebilseydi, elde edilecek gelir ile daha iyi koşullar yaratılabilirdi. En azından göçmenlere yapılan harcamaların karşılığı elde edilmiş olurdu.

1878-1900 yılları arası göçleri, yukarıdaki ekonomik etkileri ile birlikte ele aldığımızda sonuç olarak bu göçlerin iktisadi olanaklarla nüfus arasında denge sağlayıcı rolünü tam olarak gerçekleştiremediği söylenebilir.

C. Toplumsal etkileri

1878-1900 yılları arasında görülen yoğun göçler nedeniyle Anadolu'nun nüfusunun artması, ekonomik yönden ülke ekonomisinde büyük değişimler yaratılması yanısıra birçok toplumsal değişme ve sorunlar da ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlileri yoğun göçmen nüfusunun kır kesimindeki boş arazilere yayılması, hukuki kuralların yeterince işlememesi, tapu-kadastro işlerinin düzenli işleyememesinden ötürü-yerli halk ile göçmenler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar olmuştur. Bu anlaşmazlıkların çoğu yerli halkın evvelce tapulu, tapusuz sahip olduğu topraklara göçmenlerin yerleşmesi nedeniyle ortaya çıkıyordu. Gelen göçmenler 1870-80 den itibaren yerlilere ait yaylalar arasında havzalara yerleşmeye başlamıştı. Havza-

330 Meclis-2859.

331 Gelen göçmenlerin bir kısmı da yerleştirildikleri alanlarda, eski yerleşme yerlerindeki koşulları bulamadıklarından tarım üretimine sınırlı katkıda bulunabilmişlerdir.

lardaki yaylalar çiftlikler, küçük köyler ve nihayet bağımsız köyler halinde gelişmeye başlamıştı³³². Önceleri arazi düzeni nedeniyle yerleşme biçimleri toplumsal yapıyı özellikle sınıfsal açıdan etkilemeye başlamıştır. Daha açık bir deyimle, Anadolu'da yerli halkın yerleşme düzeni, gelen göçmenlerin yerleşme biçimlerinde arazi üzerinde belirleyici önemli bir etken olmuştur, daha sonra da yerli ve göçmen halkın yerleşme düzeni toplumsal yapıya etkide bulunarak birçok arazi anlaşmazlıklarının kaynağı olmuştur. Dolayısıyla yerleşme biçimleri ile toplumsal yapı arasında bir etkileşim vardır.

Diğer toplumsal sorunlar ise, suçluluk, asayiş, huzursuzluk konularında ortaya çıkmıştır. Örneğin Tokat, Amasya gibi illerde göçmenlerin at hırsızlığı yaptığı³³³, yardım alamayanların soygun yaptığı³³⁴, Diyarbakır ve özellikle Siirt'te asayişin çok bozuk olduğu, buraya göçmen gönderilirse durumun daha da kötüleşeceği, bu nedenle göçmenlerin bu yörelere gönderilmesinden vazgeçilmesi istenmiştir³³⁵:

İstanbul hükümetinin Adapazarı'na 40.000 Çerkes göçmeni yerleştirdiği ve bunların asayişini bozdukları, önlemler alınmasına ilişkin istek³³⁶ ve Muş ve Diyarbakır'a yollanacak göçmenlerin özellikle burada müslüman nüfusun artmasına yol açacağından hıristiyanların şikâyetlerine sebep olmuştur³³⁷. Çevresel koşulların değişmesi sonucu suçluluğa dek varan ruhsal sarsıntılar yaratılırken, alışageldikleri yaşam koşulları etkilenen Anadolu'daki müslüman ve hıristiyan halkın da tepkileri toplumda büyük huzursuzluklara yol açmıştır.

Türkiye'ye dışarıdan göç edenlerle, başka ülkelere dışardan göç edenler arasında bazı farklar vardır. İkincisinde çoğunlukla göçmenler yabancı ırka aittir. Bu nedenle göçmenlerle yerlilerin örf ve âdetleri düşünce tarzları, yaşayış biçimleri birbirinden çok farklıdır. Oysa Anadolu'ya gelen göçmenlerin çoğu aynı örf ve âdetle bağlı, fakat İmparatorluğun kaybedilen topraklarında kalıp da anavatana dönenlerdir. Bu nedenle toplumsal yönden göçmenlerin yeni çevrelerine uyumu ve yerli halkla kaynaşması daha kolay olması gerekirdi. Ancak, göçmenlerin uzun süre içinde yaşadığı çevresel koşullardan ayrılıp, kültürel bakımdan benzer de olsa, üretim, iklim gibi koşullar açısından değişik bir çevreye girmesi bazı olumsuz etkilere yol açmıştır. En başta toprak, tarım tekniği ve üretim araçları yönünden farklı koşullarla karşılaşmaları göçmenlerin yeni çevreye uyumları sırasında bazı güçlükler yaratmıştır. Ayrıca yerleşmeleri gecikenler açısından karşılanan güçlükler daha çok

332 1930-40'lardan itibaren de havzalar tarım alanları haline, Plato üzerindeki kışlak köylerin yaylaları da bağımsız hale gelmiştir, bk. HÜTTEROTH, *İskân*, 63.

333 KURAT, Y. *Layard*, 188-189.

334 ŞİMŞİR, II, 310 (Belge 104).

335 ŞİMŞİR, II 127.

336 ŞİMŞİR, II, 328 (Belge 115).

337 ŞİMŞİR, II, 124, 330 (Belge 6, 117).

olmuştur. Yerli halk ise daha önce de belirtildiği gibi özellikle ekonomik çıkarları yönünden zarara uğramaları nedeniyle göçmenlere tepki göstermiştir.

Göçmenlerle sadece yerli yerleşik halk arasında değil, göçebelerle de anlaşmazlıkları olmuştur³³⁸. Senelerce boş otlak alanlarını göçmenlere kaptırmaları göçebe topluluklarını da huzursuz etmiştir.

Konumuzu oluşturan devredeki göçlerin topluma en önemli etkilerinden biri de «Gecekondu» sorununu başlatmış olmasıdır. Gerçekten de gecekondu sorunu 1877 tarihinden sonra başlamıştır. Osmanlı Devleti 1877 yılına kadar gelen göçmenlerin kentlerde bulunan arsalarla veya büyük kent çevresine yerleştirilmelerine izin vermemiştir. Sadece yüksek memur veya ilmiye sınıfına ait olanlar veya sanatları ancak kentlerde uygulanması gereken göçmenlere, kent ve kent çevresinde yerleşme izni veriliyordu. Fakat göçmenlerin çoğalması üzerine köy ve kasabalar, göçmenleri barındıramaz duruma düştü. Bir çok kunduracı, marangoz ve diğer bazı küçük esnaf, köy ve kasabalarda barınamaz duruma geldiler. Kent hayatına ve küçük ticarete alışmış bulunan göçmenler yerleştirildikleri yerlerde kalmıyor ve çoğu yerlerini terk edip kentlere yerleşiyordu. Bu durum karşısında illerden gelen haberler üzerine Bâbüali, 14 Haziran 1878 tarihinde çıkardığı talimatın 35. maddesine gelen göçmenlerin hepsinin köylere yerleştirilmesi gerekmediği, kent ve kasaba çevrelerinde boş arazi olduğu takdirde göçmenlerin buralara da yerleştirilebileceği hükmünü koymuştur³³⁹. Böylece göçmenlerin kent ve kasaba çevrelerine yerleşmeleri başlamış, gecekondu dediğimiz sorunun temeli atılmış oldu. Gerçekte gecekondu sorunu, hem iç, hem de dış göçlerin ortaya çıkardığı ve etkileri günümüzde de görülen, üzerinde çok durulan sorunlardan biridir³⁴⁰. Ancak dış göçler, demografik yönden etkiler kısmında da belirtildiği gibi, içgöçlerin de hazırlayıcısı olmuştur. Dış göçlerin yoğunluğu nedeniyle kısa zamanda dolan kırsal kesim, nüfus fazlasını kendi dışına akıtmaya başlamış, kentlerin büyümesine, sanayileşmenin gelişmesine de yol açmıştır. Bu gelişmelerde elbetteki tek etken dış göçler değildir, ama en önemli etkenlerden biri olmuştur. Kentlerin büyümesi ile kentlerdeki meslek ve sanatlar da bölünmüş, toplumsal iş bölümü doğmuş, her meslek ve sanatta uzmanlaşmalar görülmüş, değişim artmıştır³⁴¹. Bu görünümü ile kırsal kesim nüfusunu çeken kentler, çevresinde bir gecekondu bölgesinin oluşmasına yol açmaya devam etmiştir.

338 HÜTTEROTH, *İskân*, 60

339 EREN, *Göç*, 82.

340 Gecekondu konusuna ilişkin bilgiler için bk. GÖKÇE, *Gecekondu*.

341 GÜÇER, 81.

BİBLİYOGRAFYA

I-) Belgeler: (Başbakanlık Arşivi)

A) İrade Tasnifi

a.) Dahiliye

b.) Meclis-i Mahsus (Kısaltması: Meclis)

c.) Şûrâ-yı Devlet (Kısaltması-Şûrâ)

B) Yıldız Tasnifi, Karton 36, Evrak 156, Zarf 142, Kutu XI,

II-) Kitap ve Makaleler:

(Kısaltmalar parantez içinde gösterilmiştir)

BARKAN, Ömer Lütfi, (BARKAN, Arazi) «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi» *Tanzimat*, İstanbul, 1940, s. 321-421

BARKAN, Ömer Lütfi (BARKAN, Kanunlar) *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar, I*, İstanbul, İ. Ü. Edebiyat Fak. Türkiyat Enst. Yay., 1943.

BARKAN, Ömer Lütfi, (BARKAN, Mücadele) «Balkan Devletlerinin Milli Kurtuluş Mücadeleleri ve Toprak Meselesi» *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, IV, 4 (1944) 496-512.

BARKAN, Ömer Lütfi (BARKAN, Reform) «Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Araziye Temellük ve Tasarruf İşlerinin Beklediği Reform» *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, VI, 1-2 (1946) 1-92.

CEVDET Paşa, (CEVDET, I-II) *Tezâkir*, Cilt I ve II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay. Hazırlayan: Cavid BAYSUN, Ankara, 1953 ve 1960.

ÇALGÜNER, Cemil (ÇALGÜNER) *Nüfus Hareketleri*, Ankara, A. Ü. Ziraat Fak. Yay., no. 156, 1959.

DEVLET SALNAMESİ, 1295 (1877-78), 1297 (1879-80), 1299 (1881-82), 1300 (1882-83)

EARLE, Edward M. (EARLE) *Bağdat Demiryolu Savaşı*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul, Varlık Yay, 1975.

EREN Ahmet Cevat (EREN) *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul, Nurgök Matbaası, 1966,

ERGİN, Osman Nuri, (ERGİN) *Mecelle-i Umûr-i Belediye*, Cilt I, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1922

GÖKÇE, Birsen (GÖKÇE) *Gecekondu Gençliği*, Ankara, H. Ü. Yay. C15, 1971

GÖZAYDIN Ethem Fevzi (GÖZAYDIN) *Kırım, Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçleri*, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1948.

- GÜÇER Lütfi, (GÜÇER) *İktisat Tarihi Ders Notları*, İstanbul, Fatih, Gençlik Vakfı Matbaası, 1976.
- GÜRTAN, Kemal (GÜRTAN) *Demografik Analiz Metotları*, İstanbul, İ.Ü. Yay. No: 1479, 1969.
- GÜNDAY, A. Faik (GÜNDAY) *Hayat ve Hatıralarım*, I, İstanbul, Çelikkilt Matbaası, 1960.
- HÜTTEROTH, Wolf-Dieter (HÜTTEROTH, Ländliche) *Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien inden letzten vierhundert Jahren*; Göttingen, Göttinger Geographische Abhandlungen, Heft 46, 1968.
- HÜTTEROTH, Wolf-Dieter (HÜTTEROTH, İskân) «Anadolu'da Sosyal Yapının Arazi Bölünmesi ve İskân Üzerindeki Etkileri» *Türkiye*, İstanbul, 1971.
- KASTAMONU *Vilâyeti Salnâmesi*, 1310 (1892-93)
- KAZGAN Gülten (KAZGAN) «Milli Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler» *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, xxx, 1-4 (1970-71) 311-331
- KONGAR Emre (KONGAR, Toplumsal Değişme) *Toplumsal Değişme*, Ankara, Bilgi Yay., 1972.
- KONGAR Emre (KONGAR, Türkiye) *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, İstanbul, Cem Yay., 1976.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F. (O. KÖPRÜLÜ) «Fuat Paşa» maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt IV.
- KURAT Yuluğ Tekin (KURAT) *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-80*, Ankara, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay. no 181, 1968.
- KURTİŞ Nazım (KURTİŞ) *Türkiye'de XIX. Asırda Muhaceret Hareketleri Hakkında Arşiv Kayıtlarına Dayanan Bir Deneme*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Kütüphanesi, no. 351 (lisans tezi)
- NALBANTOĞLU H. ÜNAL (NALBANTOĞLU) «Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisi, Artı-ürün ve Kent Ekonomisi» *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, H. Ü. Yay. C 13, 1973
- NURİ Abdullah (NURİ) *Türkiye Cumhuriyeti Seyr-i Sefain İdaresi Tarihçesi*, İstanbul, 1926
- ORHONLU Cengiz (ORHONLU) «Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı» *Türk Kültürü Araştırmaları* XV, 1-2 (1976) 269-288.
- ORTAYLI İlber (ORTAYLI) *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878* Ankara, TODAİE Yay. no. 142, 1974.
- PİNSON Mark (PİNSON) «Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862» *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1 (1972), 37-55.

- ROSTOW W. W. «Sanayi Devrimi Nasıl Başladı» *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, xxx, 1-4 (1970-71) 255-278.
- SERTEL M. Zekeriya, (SERTEL) *Hatırladıklarım*, İkinci baskı, İstanbul, Gözlem Yay. no. 13. 1977
- SHAW Stanford ve SHAW Ezèl Kural, (SHAW-KURAL) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, 1808-1975* Cilt II, London, Cambridge University Press, 1977.
- SOYSAL Mustafa (SOYSAL) *Die Siedlungs-und Landschaftsentwicklung der Çukurova*, Erlangen, Erlanger Geographische Arbeiten, Sonderbant 4, 1976.
- SUGAR F. Peter (SUGAR) *Southeastern Europe Under Ottoman Ruler, 1354-1804* Seattle, Washington Univ. Press 1977.
- ŞİMŞİR BİLÂL N. (ŞİMŞİR I-II) *Rumeli'den Türk Göçleri*, Cilt I-II, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Ens. Yay., 1968 ve 1970.
- TANKUT Hasan R. *Köylerimiz Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır*, Şehri yok, Kenan Basımevi, 1939.
- THOMAS Brinley (THOMAS) «Migration» *Encyclopedia Britannica*, Cilt. XV.
- TOLUN (Denker) Bedriye (TÖLUN) *Balıkesir Ovasında Yerleşme ve İktisadi Faaliyetler*, İstanbul, İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay. no. 1530, Coğrafya Enst. Yay. no. 59, 1970.
- TUNÇDİLEK Necdet (TUNÇDİLEK, Eskişehir) «Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış» *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, 1-4 (1955) 1-20.
- TUNÇDİLEK Necdet. (TUNÇDİLEK İskân) *Türkiye İskân Coğrafyası, Kir İskânı*, İstanbul, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yay. no. 1283, Coğrafya Enst. Yay. no. 49, 1967.
- TÜMERTEKİN EROL-ÖZGÜÇ Nazmiye, (TÜMERTEKİN-ÖZGÜÇ) *Distribution of Out Born Population in İstanbul: A Case Study on Migration*, İstanbul, Çağlayan Scientific Publisher, 1977
- UZUNÇARŞILI İsmail H. (UZUNÇARŞILI, Bahriye) *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara Türk Tarih Kurumu Yay, 1948.
- UZUNÇARŞILI İsmail H. (UZUNÇARŞILI; Çırağan) «Ali-Suavi ve Çırağan Vak'ası» *Bellekten*, VIII, 29 (1944) 71-118.
- ÜLKÜSAL Müstecip H. F. (ÜLKÜSAL) *Dobruca ve Türkler*, Köstence, Emel Basımevi, 1940 (İkinci baskısı Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünce 1976 yılında yapılmıştır.)
- VERGOTTİNİ M. De (VERGOTTİNİ) *Göçmen Hareketleri*, çev. Nüzhet Yalkut, Ankara, Başbakanlık İstatistik Genel Md. Yay. no. 300, 1949.